

Одеський національний університет імені І.І. Мечникова
Економіко-правовий факультет

Кафедра маркетингу та бізнес-адміністрування

Методичні рекомендації
до вивчення навчальної дисципліни

«Управління природокористуванням»

за темою:

Екологічний маркетинг

*Для студентів денного та заочного відділення економіко-правового
факультету*

Галузь знань: 07 «Управління та адміністрування»

Рівень вищої освіти: бакалавр

Одеса – 2019

Укладачі:

Садченко О.В. - д.е.н., професор, завідувачка кафедри маркетингу та бізнес-адміністрування, професор Вищої школи економіко-гуманітарний (м. Бельсько-Бяла, Польща)

Чайковська М. П. – доцент кафедри маркетингу та бізнес-адміністрування

Робул Ю. В. – доцент кафедри маркетингу та бізнес-адміністрування

Грінченко Ю. Л. – доцент кафедри маркетингу та бізнес-адміністрування

Ненно І.М. - д.е.н., професор кафедри менеджменту та інновацій

Залюбінська Л.М. - доцент кафедри маркетингу та бізнес-адміністрування

Литвиненко К.О. - доцент кафедри маркетингу та бізнес-адміністрування

Рецензенти:

Губанова Олена Ростиславівна - д.е.н., професор, завідувач кафедри економіки природокористування Одеського державного екологічного університету МОН України

Хумарова Ніна Іполитівна - д.е.н., професор, вчений секретар Інституту проблем ринку та економіко-екологічних досліджень НАН України

Методичні рекомендації до вивчення навчальної дисципліни «Управління природокористуванням» за темою: Екологічний маркетинг : для студ. ден. та заоч. від-ня екон.-прав. ф-ту : галузь знань: 07 «Управління та адміністрування». Рівень вищ. освіти: бакалавр / [укладачі: О. В. Садченко, М. П. Чайковська, Ю. В. Робул, Ю.Л. Грінченко, І.М. Ненно, Л.М. Залюбінська, К.О. Литвиненко] ; Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, екон.-прав. ф-т, каф. маркетингу та бізнес-адміністрування. Одеса, 2019. 55 с.

Затверджено:

рішенням кафедри маркетингу та бізнес адміністрування протокол № 1 від «27» серпня 2019 р.

Рекомендовано до друку:

Навчально-методичною комісією економіко-правового факультету, протокол № 1 від «28» серпня 2019 р.

Рекомендовано до друку:

Вченою Радою економіко-правового факультету, протокол № 1 від «28» серпня 2019 р.

1. УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

ВВП - валовий внутрішній продукт

НДДКР - науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи

NPV - (Net Present Value) – чиста поточна вартість

2. МЕТА ТА ЗАВДАННЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Мета - створення активних економічних механізмів регулювання процесів використання природи. Критеріями ефективності такого природокористування є комплексне і раціональне використання природних ресурсів з отриманням не лише економічної, а і соціальної та екологічної вигод. Дисципліна «Управління природокористування» формує екологічно обґрунтовані пріоритети еколого-соціально-економічного розвитку суспільства і шукає найефективніші способи досягнення поставлених цілей.

Завдання:

- вивчення економічних закономірностей використання суспільством природних ресурсів з метою задоволення своїх потреб;
- розробка методів оцінки природних ресурсів з метою їх ефективного використання;
- створення економічних механізмів управління раціональним використанням природних ресурсів і охорони навколишнього середовища;
- оцінка збитків, заподіяних природі та населенню в результаті непередуманої господарської діяльності;
- розробка методів розрахунку економічної ефективності капітальних вкладень у раціональне використання природних ресурсів і охорону природи;
- розробка підходів до регулювання і управління природокористуванням у господарському механізмі;
- обґрунтування економічних аспектів регіональної та національної екологічної політики.

Даний курс викладається шляхом поєднання аудиторних занять із самостійною роботою. Лекційні, семінарські, практичні заняття відносяться до аудиторних занять. При підготовці до семінарських занять необхідно, керуючись записами, зробленими під час лекції, а також методичними вказівками до кожної теми, опрацювати відповідні розділи підручника і рекомендовану літературу; знайти та проаналізувати практичні приклади з

даної теми. Самостійна підготовка передбачає написання рефератів, доповідей та повідомлень, аналіз літературних джерел, огляд бібліографії, виконання практичних завдань, вирішення задач тощо.

Запорукою успішного вивчення дисципліни буде систематична перевірка ступеня засвоєння теорії управління природокористування, яка може відбуватися у формі опитування, співбесіди, тестування, написання контрольних робіт, вирішення конкретних завдань. Підсумковою формою контролю знань є складання іспиту.

Процес вивчення дисципліни спрямований на формування елементів наступних **компетентностей**:

а) загальних:

ЗК 1. Здатність до абстрактного, логічного, критичного мислення, аналізу та синтезу та встановлення взаємозв'язків між екологією, соціологією та економікою.

ЗК 2. Здатність застосовувати знання в професійній діяльності, концептуальних і базових знань, розуміння предметної області і професії менеджера-по природокористуванню.

ЗК 5. Здатність працювати в команді та налагоджувати міжособистісну взаємодію при вирішенні професійних завдань.

ЗК 6. Навички пошуку, збору, використання, оброблення та аналізу інформації з різних джерел, використання сучасних інформаційних і комунікаційних технологій і баз даних по природокористуванню.

ЗК 9. Здатність до адаптації та дії в новій ситуації.

ЗК14. Здатність виявляти ініціативу та підприємливість в сфері управління природокористування.

ЗК 15. Здатність свідомо та соціально-відповідально діяти на основі етичних міркувань.

б) фахових загальних:

КФ31 – Уміння на основі типових методик та чинної нормативно-правової бази розрахувати економічні та соціо-еколого-економічні показники, що характеризують діяльність господарюючих суб'єктів.

КФ4 - Здатність управляти організацією та її підрозділами через реалізацію функцій менеджменту природокористування.

КФ7 - розраховувати показники результативності функціонування виробничих систем; самостійно приймати управлінські рішення в сфері

природокористування на основі аналізу і оцінки економічної ситуації; самостійно освоювати новітні методи та методологію організації, планування та управління виробничими процесами на підприємстві з урахуванням екологічного фактору.

КФ13 – Здатність до вивчення та прогнозування кон'юнктури ринку, розрахунку його місткості, визначення прогнозних показників економіки природокористування, а також конкурентного середовища.

в) спеціальних фахових (КФС):

КФС 1. Знати основні теоретичні положення, природно-наукові та економічні основи сучасної економіки природокористування, а також загальні закономірності розвитку та взаємодії системи «людина – суспільство – біота – довкілля»;

КФС 2. Основні методи управління якістю навколишнього середовища, раціонального природокористування та діючий економічний механізм природокористування;

КФС 3. Давати оцінку ефективності діяльності підприємства щодо охорони природи і природокористування;

КФС 4. Уміти сформулювати практичні пропозиції в професійній діяльності для поліпшення стану навколишнього природного середовища та раціоналізації природокористування;

КФС 5. Набути здатності до пошуку шляхів вирішення складних практичних проблем у професійній сфері, які стосуються певних екологічних проблем, наприклад, зменшення викидів забруднюючих речовин або методів раціонального використання природних ресурсів;

КФС 6. Набути здатності застосовувати отримані знання у сфері екології, охорони довкілля, раціонального природокористування для вирішення професійних задач різного рівня складності та відповідальності.

Очікувані результати навчання. У результаті вивчення навчальної дисципліни студент повинен

знати: основи економіки природокористування, основи екологічного маркетингу, основи екологічного менеджменту, екологічні принципи та методи теорії економіки природокористування, економічні методи управління та способи стимулювання природоохоронної діяльності та

екологізації виробництва, методи інтегрованого екологічного маркетингу та менеджменту.

вміти: сформулювати напрямки розвитку теорії економіки природокористування; визначити збитки в результаті забруднення навколишнього середовища, порушення законів, норм або правил охорони природи; визначити розмір затрат, необхідних для ліквідації в найближчому та віддаленому майбутньому наслідків негативних техногенних впливів на довкілля; застосувати системний економіко-екологічний підхід в практиці менеджменту та приймати рішення щодо управління організацією або підприємством; оцінити абсолютну та відносну ефективність витрат на охорону та відновлення природи, зробити вибір оптимальних варіантів природоохоронної діяльності та використання природних ресурсів.

Курс призначений для студентів, які цікавляться не тільки тим, як отримати конкретне рішення конкретної проблеми (що досить важливо), а і тим, як ставити, описувати, досліджувати і використовувати такі завдання, знаходити і вивчати спільне в системах різної природи, особливо, в інформаційних системах.

3. Зміст навчальної дисципліни

Змістовий модуль 1. Поняття і концепції управління природокористування

Тема 1. Основні напрямки курсу управління природокористування.

Розвиток економіки природокористування як науки. Екологія. Біогеоценоз. Класифікація видів соціально-екологічного знання. Ноосфера. Концепція В.І. Вернадського про ноосферу. Антропосфера. Техносфера. Умови необхідні для становлення та існування ноосфери по В.І. Вернадському. Єдність біосфери і людини. Визначення - природа, природне середовище, природні ресурси, асиміляційний потенціал. Класифікації природних ресурсів. Чотири основні закони екології, які образно сформулював Баррі Коммонер. Фактори виробництва. Природний капітал. Техногенний тип економічного розвитку. Характерні риси та моделі техногенного тип розвитку. Формула антропогенного впливу на навколишнє середовище. Екологічна крива Кузнеця. Критерій потенційного поліпшення

по Парето. Інструменти і важелі управління природокористуванням. Контрольні запитання.

Тема 2. Концепції світового розвитку з урахуванням екологічних обмежень. Різні види забруднень.

Екологічні обмеження. Глобальні екологічні проблеми. Проблеми деградації природних ресурсів на національному рівні. Глобальна зміна клімату. Опустелювання. Збезлісення. Дефіцит сировини. Виснаження озонового шару. Кислотні дощі. Дефіцит прісної води. Забруднення Світового океану. Зникнення видів тварин і рослин (зменшення біорізноманіття). Деградація земель. Забруднення повітря. Відходи.

Техногенний тип економічного розвитку. Моделі техногенного типу розвитку: фронтальна економіка і концепція охорони навколишнього середовища. Формула антропогенного впливу на навколишнє середовище (П.Ерліх, Дж.Холдрен).

Тенденції соціально-економіко-екологічного розвитку України. Сучасний процес раціонального природокористування. Завдання щодо вироблення нових підходів та критеріїв оцінки наявного стану системи природокористування. Кроки на шляху розв'язання екологічних проблем. Суперечливість економіко-екологічного розвитку. Контрольні запитання.

Тема 3. Екстерналії та суспільні інтереси. Римський клуб.

Види екстерналій. Екстерналії негативні та позитивні, темпоральні (тимчасові, між поколіннями), глобальні, межсекторальні, міжрегіональні, локальні. Облік суспільних витрат. Інтерналізація екстерналій. Оптимальність по Парето. Податок Пігу. Контрольні запитання.

Римський клуб. Доповіді Д. Метоуза. Модель світової динаміки. Межі зростання. Доповіді Римському клубу: М. Месарович і Е. Пестель; Я. Тімберген "Перегляд міжнародного порядку"; Д.Габор, У. Коломбо і ін. "За межами століття марнотратства"; Е. фон Вайцеккер, Е.Ловінс "Фактор 4"; "Фактор 8" і т.д. Екотопію.

Тема 4. Раціональне використання та охорона водних ресурсів, охорона повітряного басейну, паливно-енергетичний комплекс.

Запаси водних ресурсів та їх значення. Властивості води. Аналіз

використання та охорона водних ресурсів в Україні. Основні споживачі води в народному господарстві. Джерела і види забруднення водних ресурсів. Методи визначення якості та очищення стічних вод. Очищення та утилізація стічних вод. Підготовка води до використання. Розрахунок розмірів збитків, заподіяних водним ресурсам.

Будова атмосфери та її забруднення. Становище повітряного басейну України. Інші забруднювачі атмосфери. Шумове та електромагнітне забруднення. Парниковий ефект. Моніторинг системи контролю забруднення повітряного басейну. Економіка оздоровлення повітряного басейну. Визначення розмірів платежів за викиди в атмосферу забруднюючих речовин стаціонарними джерелами забруднення. Правова охорона атмосферного повітря.

Значення та склад паливно-енергетичного комплексу. Охорона навколишнього середовища при добуванні, транспортуванні і використанні паливно-енергетичних ресурсів. Види та джерела енергії. Використання нових видів енергії. Рациональне використання енергії. Контрольні запитання.

Тема 5. Сталий економіко-екологічний розвиток. Визначення збитків від забруднення та ефективності екологічних заходів.

Поняття сталого розвитку. Слабка та сильна економіко-екологічна стабільність. Критерії сталого розвитку. Індикатори сталого розвитку. Критерії комплексної оцінки просторого розвитку. Оцінка стану довкілля території. Соціально-економічна оцінка наслідків погіршення якості довкілля. Оцінка переваг сталого розвитку території. Контрольні запитання.

Визначення економічної ефективності охорони навколишнього середовища. Економічні важелі боротьби із забрудненням природного середовища. Напрями економічної екології у США. Моніторинг навколишнього середовища. Екологічна експертиза. Правові передумови відшкодування збитків, заподіяних екологічними правопорушеннями. Контрольні запитання. Екологічні наслідки науково-технічного прогресу. Навантаження на навколишнє середовище залежить від чисельності населення, його потреб і засобів їх задоволення. Критичними факторами є характер і об'єм потреб і їх співвідношення з ресурсами навколишнього

середовища. Екологізація виробництва як шлях зближення економіки та екології. Контрольні запитання.

Тема 6. Індикатори сталого розвитку.

Критерії індикаторів сталого розвитку. Підвищення якості та безпеки життя. Зелена економіка. Сім пріоритетних базових еколого-економічних індикаторів і їх модифікації. Підвищення якості та безпеки життя. Зелена економіка.

Тема 7. Система стандартів (ISO 14000).

Стандартизація. Впровадження зелених стандартів. Нормативні документи по стандартизації. Структура BS 5750, ISO 9000, ISO 10000, ISO 14000, OHSAS 18000, ISO 19011:2012. Цілі ISO 14000. Основні вимоги, які пред'являють до організації ISO 14000. Основні принципи екологічної політики підприємства. Схема впровадження СЕМ (система екологічного менеджменту) на підприємстві будь-якої галузі промисловості. Міжнародний стандарт по соціальної відповідальності ISO 26000. Забезпечення системою стандартів зменшення несприятливих впливів на навколишнє середовище. DQS - один зі світових лідерів по сертифікації систем менеджменту. Основні принципи діяльності DQS. IQNet є міжнародною мережею сертифікаційних органів.

Тема 8. Екологічне маркування товарів.

Маркування товарів. Екологічне маркування товарів. Товарна обробка товарів. Якість. Показники якості товарів. У структурі маркування можна виділити три основні елементи. Товарний знак. Знаки відповідності. Маніпуляційні знаки. Маркування як засіб товарної інформації. Попереджувальні знаки. Екологічні знаки на упаковках товарів. Знаки, що інформують про екологічно чистих способи утилізації самого товару і його упаковки. Знаки, що говорять про екологічну чистоту товарів, а також про безпеку їх для навколишнього середовища. Органічні знаки. Маркування електроніки і побутової техніки. Еко-проекти в Україні. Виробництво екологічних товарів.

Змістовий модуль 2. ЕКОЛОГІЧНИЙ МАРКЕТИНГ

Тема 9. Основні напрямки екологізації економічного розвитку та переходу до сталого розвитку. Підходи до екологічного маркетингу.

Нова ідеологія природокористування. Ефективне рішення екологічної проблеми та перехід до сталого розвитку. Альтернативні варіанти рішення екологічних проблем. Суть екологічно збалансованої зміни структури економіки. «Структурні» критерії сталого розвитку. Показник природоємності. Показник зменшення питомої ваги продукції та інвестицій галузей секторів, що природо-експлуатують. Зміни експортної політики. Конверсія. Розвиток мало відхідних і ресурсозберігаючих технологій. Технологічні зміни. Прямі природоохоронні заходи. Інвестиційні аспекти екологізації економіки. Регіональні аспекти екологізації економіки. Контрольні запитання.

Тема 10. Економічна цінність природи. Ефективність природокористування.

Необхідність визначення економічної цінності природи. Економічна оцінка природних ресурсів і природних послуг. Національне багатство країни. Оцінка екологічного фактору на макро- та мікрорівні. Як оцінити природні блага. Підходи до визначення економічної цінності природних ресурсів і природних послуг. Витратний підхід до оцінки природних ресурсів. Концепції загальної економічної цінності (вартості). Метод гедоністичного ціноутворення. Чиста (наведена) сучасна вартість. Аналіз економічної ефективності інвестицій у природно-продуктову вертикаль. Оцінка екологічного впливу і збитки. Економічним збитки.

Екологічні витрати виробництва. Превентивні видатки. Оцінка екологічного впливу, що враховує зміну якості життя. Методика альтернативної вартості. Контрольні запитання. Земельні ресурси та їх використання. Руйнування ґрунтів від ерозії. Відновлення родючості еродованих земель. Зрошування ґрунтів та їх екологічні наслідки. Ущільнення ґрунту та його наслідки. Проблеми одержання екологічно чистих продуктів харчування. Визначення економічних збитків від забруднення землі. Резерви підвищення ефективності земельних ресурсів. Контрольні запитання.

Тема 11. Екологічний аудит

Аудиторська діяльність. Екологічний аудит. Зміст екологічного аудиту на промисловому підприємстві. Структура типового процесу аудиту системи екологічного управління. Цілі та завдання екологічного аудиту. Види екологічного аудиту. Аудиторська перевірка може бути: обов'язкової або ініціативної, зовнішньої або внутрішньої. Розвиток аудиторської діяльності. Основні принципи екологічного аудиту. Основні етапи процедури екологічного аудиту. Методика комплексної оцінки ефективності функціонування систем екологічного менеджменту. Аудит природокористування в системі менеджменту: аудит надрокористування; аудит землекористування; аудит водокористування; аудит лісокористування; аудит при підготовці угод про розподіл продукції. Кваліфікаційні вимоги для аудиторів в області екології

Тема 12. Екологічний податок

Податковий кодекс України регулює відносини, що виникають у сфері справляння податків і зборів. Екологічні податки. Ставка ставки податку. Порядок нарахування податку. За викиди в атмосферу забруднюючих речовин стаціонарними джерелами забруднення. За викиди в атмосферне повітря забруднюючих речовин пересувними джерелами забруднення. Податок, що справляється за скиди забруднюючих речовин у водні об'єкти. Суми податку, який справляється за розміщення відходів. Порядок подання податкової звітності та сплати податку. Структура розподілу платежів за забруднення.

Тема 13. Сутність і види екологічного маркетингу.

Сутність екологічного маркетингу з погляду підприємства, що орієнтується на виробництво і просування на ринку екологічних товарів. Загальна мета екологічного маркетингу. Основна мета екологічного маркетингу на рівні суб'єкта господарювання, а також на регіональному та державному рівнях. Завдання та функції екологічного маркетингу. Аспекти становлення і розвитку екологічного маркетингу. Комерційний і некомерційний типи екологічного маркетингу. Види екологічного маркетингу, мета кожного з них. Фактори впливу на формування комплексу екологічного маркетингу, необхідність їх відстеження та врахування.

Необхідність аналізу внутрішніх сильних і слабких сторін товаровиробника з погляду екологічного маркетингу, їх конкретизація. Напрямки досягнення конкурентного успіху на ринку при застосуванні екологічного маркетингу, опис кожного з них. Контрольні запитання.

ТЕМА 14. Міжнародний досвід та регіональна політика Європейських країн у вирішенні екологічних проблем.

Поняття транскордонного співробітництва: європейський вимір. Міжнародне природоохоронне співробітництво. Досвід регіонального розвитку більшості країн Центрально-Східної Європи доводить доцільність та ефективність створення такого механізму координації міжрегіонального та транскордонного співробітництва, який би базувався на єдиному інституційному підґрунті, метою якого є застосування комплексного підходу до питань територіального (просторового) розвитку з використанням всього набору інструментів, серед яких обидва види співробітництва посідають далеко не останні місця.

4. Змістовий модуль 2. ЕКОЛОГІЧНИЙ МАРКЕТИНГ

Тема 9. Основні напрямки екологізації економічного розвитку та переходу до сталого розвитку. Підходи до екологічного маркетингу.

I. РОЗГЛЯД ТЕОРЕТИЧНИХ ПИТАНЬ:

1. Нова ідеологія природокористування. Екологічний маркетинг.
2. Концепційні підходи до екологічного маркетингу. Показник природоємності.
3. Розвиток мало відхідних і ресурсозберігаючих технологій в Україні.
4. Інвестиційні аспекти екологізації економіки.

МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ ДО ВИВЧЕННЯ ПИТАНЬ ТЕМИ

9.1. Нова ідеологія природокористування. Існування екологічних обмежень на шляху техногенного розвитку української економіки вимагає пошуку шляхів зміни «тупикового» типу розвитку, екологізації економіки, перехід до стійкого типу розвитку.

На сьогоднішній день стало очевидним, що не можна використовувати природно-ресурсний потенціал так, як це робилося раніше. Усвідомлення екологічної небезпеки, об'єднало сьогодні зусилля вчених, політиків і бізнесменів щодо пошуку виходу з даної ситуації. Збереження екологічного балансу за умови економічного розвитку стало основним напрямком вирішення проблем захисту навколишнього середовища й розвитку бізнесу. Процеси екологізації виробництва спрямовані на зниження інтегрального екологічного навантаження на природні об'єкти й екосистеми, розраховуючи на одиницю зробленої продукції.

В 90-ті роки розвинені країни практично повністю перейшли від політики «гігієнічного нормування», вимірів ПДК в «кінці труби» до стимулювання такого виробництва, яке споконвічно було б екологічно нормованим, а саме - до «технологічного нормування» і стратегії ВАТ (Best Available Technology), прямо стимулюючої ефективного технологічного переозброєння підприємств. Сучасне екологічне регулювання віддає перевагу штрафним санкціям створення «позитивних економічних стимулів», тому що сучасна екологічна політика припускає, що бізнес сьогодні вже готовий до того, щоб ставити знак рівності між кращою й чистою технологією. Державі вигідний розвиток інноваційного екологічного потенціалу.

Характерною рисою інновацій у цілому та екологічних, зокрема, є високий рівень ризику їх впровадження, що значно перешкоджають розвитку даного напрямку діяльності. Одним їхнім перспективним шляхом зниження ризику є вдосконалення методичного апарата прогнозування життєвого циклу екологічних інновацій з погляду очікуваних результатів, тривалості етапів життєвого циклу, тенденцій зміни ринкового середовища та ін.

Зараз необхідний макропідхід, уявлення економіки природокористування як якоїсь мета-науки, у рамках якої необхідно досліджувати все народне господарство з позицій екологізації економічного розвитку, зниження навантаження на навколишнє середовище. Ефективний розв'язок екологічної проблеми й перехід до сталого розвитку можливі тільки в рамках усієї економіки країни, на основі комплексного підходу. Тільки розібравшись у економічних структурах, що склалися, особливостях функціонування комплексів/секторів і галузей, можна ефективно розв'язати екологічні проблеми. Це вимагає формування нового, еколога-економічного

підходу до економічного розвитку.

Спроби вирішувати екологічні проблеми на основі звужених підходів, розробляти екологічні програми на локальному, а не на макрорівні не завжди ефективні. У першу чергу необхідно переорієнтувати всю економіку на макрорівні на екологізбалансовані цілі.

Виходячи з розроблених концепцій, запропоновано визначення екологічного маркетингу як процесу планування та управління підприємницькою діяльністю, що оптимально пристосовує виробництво до екологічних вимог ринку для більш вигідного продажу екологічних товарів, послуг та умов. Такий підхід забезпечує не тільки максимальне зростання споживання, розширення споживчого вибору, підвищення споживчої задоволеності, але й максимальне зростання якості життя, сталий розвиток територій, раціональне використання, збереження та відтворення природно-ресурсного потенціалу країни з урахуванням потреб майбутніх поколінь, збереження високої якості довкілля.

9.2. Концепція маркетингу екологічних товарів і послуг репрезентує специфічний вид маркетингу, викликаний появою екологічних потреб населення в зв'язку з погіршенням якості довкілля і підвищенням екологічної свідомості громадськості. Основою цієї концепції екологічного маркетингу є поняття «екологічний товар», «екологічна послуга», «екологічний нестаток», «екологічна потреба». Дана концепція відрізняється від попередньої концепції тим, що тут з'являються специфічні товари і послуги (екологічні), і виробник вже з самого початку має орієнтувати свою виробничу і маркетингову діяльність на їхнє задоволення. Зрозуміло, що цей вид екологічного маркетингу має бути «екологічним», тобто на нього поширюються всі особливості класичного екологічного маркетингу. Важливим моментом цієї концепції екологічного маркетингу є розширене поняття потреби людини в екологічній безпеці. Одним з основних аспектів екологічного маркетингу в рамках цієї концепції є вивчення механізмів формування екологічних потреб (як найбільш високих за своїм рівнем потреб, які передбачають захист життєво важливих екологічних інтересів людини) та їхньої залежності від рівня соціально-економічного розвитку територій на макро-, мезо - та мікрорівні.

В роботі дано авторське визначення поняття “екологічний товар” – це продукт праці чи послуга, зроблені для продажу і за допомогою яких можуть

бути задоволені екологічні потреби. Тобто це товари, послуги, умови, ефективні з позиції споживання природних ресурсів та енергії, що не створюють несприятливих екологічних впливів і є екологічно безпечними в процесі цільового використання.

В економічній категорії «екологічний товар» виділено специфічний товар - «географічне середовище регіону», яке можна просувати як товар з метою залучення інвестицій для сталого розвитку регіонального народногосподарського комплексу. Навколишнє природне середовище (НПС) є товаром і має споживчу і мінову вартість. Вартість навколишнього середовища не можна визначити безпосередньо на підставі цін і фізичних обсягів, що фігурують в екологічних угодах. Люди не купують і не продають безпосередньо якість навколишнього середовища. Однак переваги відносно навколишнього середовища можна визначити побічно, за допомогою вивчення їхнього поведіння на ринках: покупці віддають перевагу екологічно чистим і безпечним товарам, послугам, техніці та технологіям, а також більш якісним і екологічно безпечним умовам виробництва та існування. Поняття «екологічний нестаток» і «екологічна потреба» визначено на основі виділення їх із загальноприйнятих понять і трактуються як почуття, що відчуються людиною в плані нестачі екологічних товарів, послуг і умов існування. Тому екологічні потреби формуються, передусім, перевагами споживання екологічних товарів, послуг та умов.

Показник природоємності. Формулу можна використовувати як для валових показників, так і для питомих, розрахованих на одиницю кінцевої продукції. В останньому випадку має місце використання показників природоємності. Розглянемо більш докладно екологічні аспекти структурної перебудови народного господарства. Усю економіку можна представити у вигляді своєрідної піраміди, розділеної на верстви відповідно до технологічних стадій просування первинної сировини й переробки її в кінцеві продукти, тобто верстви можна представити і як етапи, стадії в природно- продуктивній вертикалі. У міру віддалення від основи піраміда звужується - частка галузей більш високого рівня у валовому внутрішньому продукті зменшується.

9.3. Розвиток мало відхідних і ресурсозберігаючих технологій в Україні.

Наступним напрямком екологізації економічного розвитку є широке поширення маловідходних і ресурсозберігаючих технологій. Якщо

альтернативні варіанти вирішення екологічних проблем зв'язані в основному з макрорівнем або галузевим рівнем — комплекси, сектори, галузі та ін., то розвиток маловідходних і ресурсозберігаючих технологій носить скоріше регіональний характер і пов'язаний з економічним мікрорівнем: цех, підприємство, група різнопрофільних підприємств на одній території.

У матеріалах Європейської економічної комісії ООН і Декларації про маловідходну й безвідходну технологію, прийнятій в 1979 р. на Нараді по загальноєвропейському співробітництву в галузі охорони навколишнього середовища, маловідходна й безвідходна технології визначаються як практичне застосування знань, методів і коштів для того, щоб у рамках потреб людини забезпечити найбільш раціональне використання природних ресурсів і захистити навколишнє середовище. З визначення випливає, що маловідходна технологія вирішує двоєдине завдання: ефективного використання природної сировини й продуктів його переробки, з одного боку, і охорони навколишнього середовища від різного роду забруднень, відходів - з іншого.

Людство знає відносно замкнені економічні системи. Це сільське господарство, а точніше - натуральне сільське господарство, де кількість відходів мінімальна. Система «землеробство - тваринництво» утилізує відходи усередині себе: землеробство дає тваринництву корм, а також відходи переробки зерна, соняшника, цукрового буряка та інших культур; у свою чергу, тваринництво забезпечує землеробство надзвичайно корисними для родючості органічними добривами. У результаті створювався більш-менш замкнений кругообіг речовин.

9.4. Інвестиційні аспекти екологізації економіки.

Обмеженість в економіці ресурсів, інвестицій робить необхідним вибір тих або інших пріоритетів в еколого-економічній політиці. Найпоширенішим зараз є вимога різкого збільшення витрат на охорону природи. При цьому часто порівнюють частки таких коштів у загальній сумі інвестицій в економіку, ВВП, порівнюють ці показники з показниками розвинених країн і т.ін. Але при цьому під витратами на охорону природи маються на увазі тільки витрати в прямі природоохоронні заходи (очисні спорудження, різного роду фільтри, рекультивация та ін.). Однак це, як випливає з сказаного, некоректний підхід. Треба робити інвестиції там, де вони дадуть максимальний еколого-економічний ефект, будуть найбільш ефективні. У

природоємній перехідній економіці України насамперед слід використовувати капітальні вкладення в структурну перебудову, розвиток маловідходних технологій. Це дозволить вивести з активного обороту величезну кількість неефективно використовуваних природних ресурсів, знизити навантаження на навколишнє середовище.

Інвестуючи ресурсозберігаючу структурну перебудову економіки, домагаючись її екологізації, стабільності й скорочення природоємності, тим самим мінімізуються витрати на ліквідацію негативних екологічних наслідків техногенного економічного розвитку. Потрібно показувати високу економічну ефективність екологоорієнтованих (може, і в неявному виді) заходів, що цілком можливо при обліку реальної економічної цінності природи. У перехідній економіці - на відміну від економіки розвинених країн - можна «зняти» величезну кількість «екологічних вершків» чисто економічними структурними проектами та програмами. Зараз головними повинні бути економічні політики «подвійного виграшу», що дають поряд з економічним великий екологічний ефект (енергозбереження, розвиток високотехнологічних, інфраструктурних і обробних галузей, технологічні зміни в чорній металургії і т.ін.). Використовуючи інші терміни, економічні заходи повинні давати сполучені ефекти в екологічній сфері.

Джерела, рекомендовані до заняття:

ОСНОВНІ [1, 3, 4, 5, 10]

ДОДАТКОВІ [10, 14, 15, 19, 21, 28, 32, 37]

ТЕМА 10. Економічна цінність природи. Ефективність природокористування.

I. РОЗГЛЯД ТЕОРЕТИЧНИХ ПИТАНЬ:

1. Економічна оцінка природних ресурсів і природних послуг.
2. Підходи до визначення економічної цінності природних ресурсів і природних послуг.
3. Концепції загальної економічної цінності (вартості).

II. ПЕРЕВІРКА ЗНАНЬ СТУДЕНТІВ У ФОРМІ ОПИТУВАННЯ:

1. Який взаємозв'язок функцій навколишнього середовища і їх економічна цінність?
2. Як урахувати екологічний фактор у показниках економічного розвитку?
3. Як визначити економічну цінність на основі ренти?
4. Як визначити економічну цінність на основі витратного підходу?
5. Як визначити економічну цінність на основі альтернативної вартості?
6. У чому суть концепції загальної економічної цінності (вартості)?
7. Які особливості визначення вартості існування й суб'єктивної оцінки вартості?

Для докладнішого розгляду зазначених питань пропонується підготувати реферат за однією із тем:

1. Оцінка екологічного фактору на макро- та мікрорівні.
2. Як оцінити природні блага.
3. Оцінка екологічного впливу, що враховує зміну якості життя.

МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ ДО ВИВЧЕННЯ ПИТАНЬ ТЕМИ

10.1. Економічна оцінка природних ресурсів і природних послуг.

Важливим напрямком у поліпшенні охорони природи й використання природних ресурсів є визначення адекватної ціни й/або економічної оцінки природних ресурсів і природних послуг.

На жаль, як централізовано планована, так і ринкова економіка виявилися нездатними оцінити реальне значення чистого навколишнього середовища, природних ресурсів, установити їхню адекватну ціну. А в економічній реальності діє суворе правило: «Те, що не має ціни, економічної оцінки — не існує, не враховується при прийнятті господарських рішень». Зараз загальним випадком є заниження ціни природного блага або навіть його нульова оцінка. Це приводить, зокрема, до заниженого відображення екологічного збитку, екстернальних витрат у ціні. На сьогоднішній день складна парадоксальна ситуація «безкоштовності» використовуваних в економіці природних благ або їх мінімальної ціни з'явилася однією із причин нераціонального використання природних ресурсів, гігантської

марнотратності економіки.

Реальні ціни природних ресурсів можуть стати ефективними важелями в ринковому механізмі. При нераціональному природокористуванні на підприємствах їх урахування приведе до погіршення виробничих показників, що позначиться на фінансових результатах.

Облік ціни/оцінки ресурсів дозволить більш обґрунтовано визначити економічну ефективність альтернатив розвитку. Застосування оцінок може суттєво вплинути на вибір варіанта капітального будівництва. Наприклад, облік того, що плановані для вилучення земельні ресурси можуть використовуватися в сільському господарстві й давати продукцію, може зробити доцільним зміну інвестиційних проектів у пік подорожчання самого об'єкта будівництва за рахунок його максимальної компактності, додаткових видатків на залучення незручних земель.

Однією з важливих причин втрати природних ресурсів, збільшення природоємності економіки стало перевищуючі усі припустимі нормативи спрацювання устаткування. В умовах триваючої експлуатації такого встаткування різко збільшується ймовірність екологічних катастроф.

Таким чином, при адекватному економічному обліку екологічного фактору ефективність ресурсозбереження виявляється набагато вище нарощування природоємності економіки, що довів економічний ріст розвинених країн в останні два десятиліття.

Грошова оцінка природних ресурсів дотепер відсутня у такому узагальнюючому статистичному ресурсному показнику, яким є національне багатство. Згідно з офіційною версією, національне багатство є сукупність ресурсів країни, що становлять необхідні умови виробництва товарів, надання послуг і забезпечення життя людей.

В обсяг національного багатства включаються нефінансові виробничі активи (основні фонди, запаси матеріальних обігових коштів, цінності), невиробничі активи, у тому числі матеріальні (земля, багатства надр, природні біологічні й підземні водні ресурси) і нематеріальні (ліцензії на використання винаходів, передані договори й т.п.), а також фінансові активи (монетарне золото, валюта, акції, позики та ін.).

Важлива адекватна оцінка екологічного фактору на макрорівні при визначенні напрямків соціально-економічного розвитку. Практично на цьому рівні й відбувається вибір варіанта розвитку, який може бути стійким або

нестійким. Недооцінка природних ресурсів і екологічного збитку приводить до викривлення показників економічного розвитку й прогресу, що супроводжується вибором неефективного соціально-економічного напрямку.

10.2. Підходи до визначення економічної цінності природних ресурсів і природних послуг.

Економісти-екологи намагаються оцінити природні ресурси та екологічні послуги, підвищити «конкурентоспроможність» природи в боротьбі з техногенними рішеннями. Це не означає, що можна точно економічно оцінити всі природні блага й послуги. Як оцінити гарний ландшафт? Як точно виміряти економічну цінність унікальної квітки або птаха? Звичайно, це неможливо. Для багатьох природних благ і послуг немає традиційних ринків, стандартних попиту та пропозиції. Дуже важливим моментом тут є економічна спроба врахувати наслідки прийнятих рішень. Чим вище економічна цінність природних об'єктів, тим більше ймовірність, що прийняті економічні рішення, втілені в різних проектах і програмах, будуть екологізбалансованими, враховувати пріоритети охорони середовища та економії природних ресурсів.

Серед наявних підходів до визначення економічної цінності природних ресурсів і природних послуг, які дозволяють одержати конкретну оцінку, можна виділити такі підходи, які базуються на:

- ринковій оцінці;
- ренті;
- витратному підході;
- альтернативній вартості;
- загальній економічній цінності (вартості).

Не всі ці підходи добре розроблені, у них є суперечливі моменти, однак на їхній основі можна хоча б у найпершому наближенні оцінити економічну цінність природи. У багатьох випадках вірніше говорити про «недооцінку» природи, тому що має місце скоріше заниження її цінності. Це пояснюється зрозумілим економічним безсиллям перед вартісною оцінкою природи, її функцій, взаємозв'язків, системності й комплексності. У фантастичній розповіді Рея Бредбері загибель одного метелика, роздавленого мандрівником у часі в давній давнині, привела до величезних змін у сьогоденні. Як економічно оцінити ті гігантські зміни в навколишньому

середовищі, що відбуваються під натиском людини, та ще у віддаленій перспективі?

Слід також відзначити, що перераховані підходи не є «чистими», вони багато в чому перетинаються. Розглянемо основні риси названих п'яти підходів.

Важливою якістю ринку є його можливість забезпечити найкраще використання різних ресурсів завдяки ціновим сигналам про їхню дефіцитність. Ринкова оцінка нафти, газу, лісу й інших природних ресурсів, її зміни дозволяють регулювати ефективність їх використання. Однак деградація навколишнього середовища, виснаження природних ресурсів, надмірне забруднення свідчать про збої в ринковому механізмі. Ціни, що складаються на «природних» ринках, часто дають перекручену картину дійсної цінності природних благ, не відображають реальні суспільні вигоди й вигоди використання екологічних ресурсів. У результаті складається неадекватна оцінка дефіцитності ресурсів, величин попиту та пропозиції, що дає занижені стимули для ефективного використання природних ресурсів і охорони навколишнього середовища. Багато в чому це пов'язане зі згаданим недообліком у ціні екстернальних витрат, що спотворює ціну й робить її іаниженою з погляду дійсних суспільних витрат.

Тим самим традиційний ринок дозволяє більш-менш задовільно оцінити тільки одну функцію навколишнього середовища - забезпечення природними ресурсами, а дві інші найважливіші екологічні функції життєзабезпечення - екосистемне регулювання, забезпечення людей природними послугами (рекреація, естетичне задоволення та ін.) - не знаходять свого адекватного відбиття в ринковій системі.

Економічна оцінка природних ресурсів, що базується на ренті, є досить проробленим питанням у теорії економіки природокористування. Для рентного підходу важливий насамперед факт лімітованості й унікальності ресурсів. Економічна рента часто визначається як ціна (або орендна плата), яка сплачується за користування природними ресурсами, кількість яких (запаси) обмежена. Інакше кажучи, рента має місце при обмеженості, нееластичності сукупної пропозиції природних ресурсів.

Особливо широко рентний підхід використовується при оцінці земельних ресурсів, корисних копалин. Принципова формула ціни землі (природного ресурсу) у цьому випадку має вигляд:

$$P = R/r,$$

де R — величина річної ренти; r — коефіцієнта (позичковий відсоток).

У цій формулі ціна землі є «капіталізованою» земельною рентою. Передбачається, що рента R виходить протягом невиразно тривалого строку. Коефіцієнт r береться менше одиниці, і його величина часто корелює з банківським (позичковим) відсотком. Наприклад, якщо щорічна рента земельної ділянки становить 10 тис. грн, а позичковий відсоток рівний 10, то ціна ділянки становить 100 тис. грн.

У цьому випадку ціну землі/природного ресурсу можна асоціювати з рівним за величиною грошовим капіталом, поміщеним у банк, що й приносить щорічний дохід у вигляді відсотка, рівного величині ренти.

Досить зрозумілий і очевидний витратний підхід до оцінки природних ресурсів. Якщо підсумувати витрати на підготовку й використання природних ресурсів, то цю величину можна використовувати в якості відправної точки при визначенні ціни ресурсу. Витратний підхід широко використовується для оцінки вартості відтворення/відновлення природного блага при його втраті або деградації. У цьому випадку розраховуються потенційні витрати, необхідні для заміщення загубленого або ушкодженого ресурсу ідентичним у данім або альтернативнім місці. Наприклад, якщо в результаті видобутку корисних копалин вилучається або руйнується родюча ґрунтова верства, мінімальною економічною оцінкою вартості деградованого ґрунту будуть витрати на відновлення родючості цієї ділянки (рекультивация) або підвищення родючості іншої ділянки для компенсації втрати першої. Подібний підхід може бути використаний і для оцінки рідких видів тварин і рослин: підсумовуються всі види витрат на відтворення й нормальне існування даного виду.

У витратних підходах при аналізі проектів/програм часто використовується поняття тіньового проекту. Це варіант підходу витрат, що компенсують, у яким досліджують потенційні витрати для заміщення загубленого або ушкодженого ресурсу ідентичним в альтернативнім місці. Тіньовий проект, таким чином, фізично відшкодовує втрату ресурсів.

Незважаючи на відносну простоту й можливість широкого

використання витратного підходу, він містить у собі принципове протиріччя: чим краще по якості природний ресурс, тем меншу оцінку відповідно до витратної концепції він одержить.

Концепція альтернативної вартості (упущеної вигоди) є однією з основних в економічній теорії. Альтернативна вартість - це потенційна віддача від кращого із усіх тих варіантів використання даного ресурсу (блага), які були принципово можливі, але залишилися невикористаними. В економіці природокористування ці вартості дозволяють оцінити природний об'єкт або ресурс, що мають занижену або взагалі не мають ринкову ціну, через упущені доходи й вигоди, які можна було б одержати при використанні даного об'єкта або ресурсу в інших цілях.

Концепція альтернативної вартості деякою мірою пов'язана з витратною концепцією. Чим менше альтернативна вартість природного блага, тим менше потрібно витрат для компенсації економічних втрат від збереження цього блага. Цей підхід використовується на практиці для виміру «вартості збереження».

Відомим прикладом такого підходу є проект будівництва греблі ГЕС для виробництва електроенергії в каньйоні Хелл у США. Будівництво ГЕС погубило б унікальну дику природу каньйону. Замість того щоб прямо намагатися розрахувати економічну цінність природи каньйону в природному стані, аналітики досліджували цінність найбільш дешевої альтернативи його збереження. Аналіз показав, що вигоди від проекту будівництва греблі недостатньо великі для виправдання втрати унікальної природи цього місця. І особи, що ухвалюють рішення, відмовилися від будівництва, тому що альтернативні витрати збереження — додаткові видатки на одержання енергії з іншого джерела — виявилися досить розумними, для того щоб зберегти каньйон Хелл у його природному стані.

Перспективною з погляду комплексності підходу до оцінки природи й обліку не тільки її прямих ресурсних функцій, але й асиміляційних функцій, природних послуг, є концепція загальної економічної цінності (вартості) (TEV). Величина TEV є сумою двох агрегованих показників: вартості використання (споживчої вартості) UV і вартості невикористання NV:

$$TEV = UV + NV .$$

У свою чергу, вартість використання є сумою трьох доданків:

$$UV = DV + IV + OV ,$$

де DV — пряма вартість використання; IV — непряма вартість використання; OV — вартість відкладеної альтернативи (потенційна цінність).

Показник вартості невикористання відображує соціальні аспекти значимості природи для суспільства. Він часто визначається тільки величиною вартості існування (EV). Іноді у вартість невикористання включається також вартість спадкування.

Таким чином, у теорії величина загальної економічної цінності визначається як сума чотирьох доданків:

$$TEV = DV + IV + OV + EV .$$

Розглянемо ще більш докладно складові загальної економічної цінності.

Найбільше добре піддається економічній оцінці вартість використання (іншого більш строгого економічного терміну — споживча вартість). Так, пряма вартість використання, яку дають ліси, складається з:

- стійкої (невиснажливої) заготовки деревини;
- лікарських рослин;
- побічних продуктів (гриби, ягоди, горіхи та ін.);
- туризму;
- стійкого полювання та рибальства.

Усі ці показники є цілком «відчутними», і кожний з них має свою ціну, а їх підсумовування й дасть пряму вартість.

Більш складним є визначення непрямой вартості використання. Цей показник часто застосовується в глобальному масштабі (усієї планети) або в досить широкому регіональному аспекті, тобто з його допомогою намагаються визначити вигоди для найбільшого територіального охоплення. За допомогою досліджень наприклад, визначена непряма вартість використання лісу, яка складається з наступних показників:

- зв'язування вуглекислого газу (зм'якшення парникового ефекту);
- водорегулювальні функції (захист від повеней) та ін.

Більш складним є визначення непрямой вартості використання. Цей показник часто застосовується в глобальному масштабі (усієї планети) або в досить широкому регіональному аспекті. Вартість невикористання базується на так званій вартості існування, яка є спробою економічно оцінити досить тонкі етичні й естетичні аспекти: цінність природи самої по собі, естетична

цінність природи для людини, борг по збереженню природи перед майбутніми поколіннями, цінність спадщини і т.ін. Це вигоди індивідуума або суспільства, одержувані тільки від знання, що товари або послуги існують. Вартість існування може бути важливою причиною для охорони дикої природи. При її оцінці використовуються спрощені економічні підходи, насамперед пов'язані з теорією «готовність платити», робляться спроби побудови «сурогатних» ринків. Широко застосовуються методи анкетування та опитувань.

10.3. Концепції загальної економічної цінності (вартості).

Розроблено і обґрунтовано концепцію маркетингу природних ресурсів і умов, маркетингу раціонального природокористування. Це - корпоративний вид екологічного маркетингу, суб'єктом якого виступають місцеві органи влади, що представляють територіальні громади, а також національні уряди – юридичні господарі природних ресурсів, що знаходяться на території регіонів і держав. Як товар тут виступають природні ресурси і умови, що мають реальне чи потенційне комерційне значення, залучені чи здатні бути залученими до процесу суспільного відтворення. Екологічний маркетинг природних ресурсів – це процес планування і управління комплексом організаційних і фінансових заходів щодо екологічно збалансованого природокористування у ході створення і розвитку ринку природних ресурсів на глобальному, національному, регіональному і локальному рівнях.

Потрібно розрізнати поняття економічної цінності природи та ціни природних ресурсів і послуг. Економічна цінність охоплює всі три функції природи, названі вище. Ціна ж фактично «працює» тільки у випадку першої природної функції, оцінки природних ресурсів. Якщо оцінка першої функції ринковою економікою здійснюється, часто й із заниженням, то економічні оцінки другої і третьої природних функцій практично відсутні або мінімальні. А саме ці економічні оцінки регулюючих функцій, асиміляційного потенціалу й природних послуг є вирішальними для визначення економічної цінності багатьох природних об'єктів, наприклад, біорозмаїття, особливо охоронюваних природних територій.

В ідеалі ціна природних благ повинна збігатися з їхньою економічною цінністю або наближатися до неї; тоді функціонування економіки, співвідношення попиту та пропозиції, поведінка споживачів будуть ураховувати екологічний фактор. Щодо цього позитивним є поява ринків

нових товарів і послуг, пов'язаних із природними функціями, що ще не мають у цей час ціни.

Джерела, рекомендовані до заняття:

ОСНОВНІ [1, 5, 7, 10]

ДОДАТКОВІ [12, 13, 14, 16, 32]

ТЕМА 11. Екологічний аудит

I. РОЗГЛЯД ТЕОРЕТИЧНИХ ПИТАНЬ:

1. Зміст екологічного аудиту на промисловому підприємстві. Структура типового процесу аудиту системи екологічного управління.
2. Основні принципи екологічного аудиту.
3. Основні етапи процедури екологічного аудиту.

II. ПЕРЕВІРКА ЗНАНЬ СТУДЕНТІВ У ФОРМІ ОПИТУВАННЯ:

1. Принципи екологічного аудиту
2. Чи треба проводити аудит на підприємствах України.

Для докладнішого розгляду зазначених питань пропонується підготувати реферат за однією із тем:

1. У чому різниця між суспільними й приватними інтересами.
2. Екологічного аудиту на промисловому підприємстві.

МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ ДО ВИВЧЕННЯ ПИТАНЬ ТЕМИ

11.1. Екологічний аудит як спеціальна функція системи екологічного управління спрямований на підвищення її ефективності шляхом оцінки характеристик функціонування системи, процедур екологічного моніторингу, визначення ступеня відповідності характеристик забруднення навколишнього середовища нормативним вимогам тощо.

Залежно від об'єкта аудиту визначається його тип, зміст

потрібної інформації, досвід і кількість фахівців, які залучаються. Об'єктом екологічного аудиту може бути ступінь відповідності функціональної діяльності підприємства нормативно-правовим актам у галузі охорони навколишнього середовища.

Екологічний аудит може виконуватись на замовлення органів нагляду, владних структур як контрольна процедура або як дія у відповідь на запит, що надійшов, наприклад, від громадських організацій. Такий аудит може проводитись і власником підприємства як звичайний елемент екологічного управління для оцінки можливих витрат під час екологічного страхування.

Під час аудиту системи екологічного моніторингу здійснюється аналіз накопичених статистичних даних моніторингу з визначенням потрібної точності вимірів і відповідності проведених вимірів очікуваним характеристикам. При цьому розглядається: які параметри навколишнього середовища необхідно контролювати і чому; як регулярно слід проводити вимірювання; які використовуються методи, засоби вимірювань, контрольні зразки; як здійснюється добір зразків для аналізу; як обробляються дані вимірів тощо.

Прогнозні оцінки впливу на навколишнє природне середовище здійснюються в межах аудиту для зіставлення з фактичними впливами в процесі реалізації якого-небудь проекту. Параметри порівняння можуть стосуватися природного середовища (викиди в атмосферу, склад і кількість твердих відходів, рівень забруднення підземних вод, рівень радіації тощо), біологічної системи (структура біоспільнот, розміри популяцій, наявність хвороб тощо), людського співтовариства (існуюча інфраструктура, захворюваність населення, стан пам'яток тощо).

Аудит рівня екологічних ризиків передбачає складання переліку потенційно небезпечних об'єктів (технологічні процеси, устаткування, сировина, матеріали), відмова або порушення технології роботи з якими може призвести до негативних впливів на навколишнє середовище, на аналіз чинників, що можуть бути причиною аварій, катастроф.

Об'єктом аудиту можуть бути і фінансові ризики, пов'язані з відповідальністю за порушення допустимих рівнів впливу на

навколишнє середовище. При цьому розглядаються встановлені штрафні санкції за екологічні порушення, величина витрат на очищення викидів, рекультивацію земель, можливі компенсаційні виплати за порушення громадських прав тощо.

Під час екологічного аудиту продукції перевіряється, наскільки вироблювана продукція, сировина, матеріали, пакування, тара відповідають вимогам споживачів щодо екологічної чистоти. Якщо такої відповідності немає, то з'ясовують, які зміни мають проводитися в промисловій технології, сировині, комплектуючих, виборі постачальників, щоб виконати задекларовані характеристики щодо екологічної чистоти.

11.2. Основні принципи екологічного аудиту.

Основні принципи, що забезпечують ефективність екологічного аудиту, можна поділити на професійно – етичні (1) та методологічні (2):

1) об'єктивність екоаудиторів:

- незалежність від керівництва аудированого об'єкта, замовника, а також керівництва організації, що здійснює аудит;
- компетентність у питаннях охорони довкілля та раціонального природокористування, а також специфіки аудированого об'єкта, що підтверджується наявністю відповідних документів;
- збереження конфіденційності одержуваної в процесі аудиту інформації, її нерозголошення;
- відповідальність за проведення екоаудиту в межах, встановлених законодавством України;

2) планування процедури аудиту:

- доцільність вибору методики і технології аудиту;
- визначення критеріїв суттєвості і достовірності;
- аналіз інформації та формування висновків;
- взаємодія аудиторів;
- інформування керівництва аудированого підприємства про результати та ін.

Результатами екоаудиту є кількісна та якісна оцінка ефективності систем екологічного менеджменту.

Кількісна оцінка ефективності систем екологічного

менеджменту здійснюється на основі системи різноманітних критеріїв і показників. У завдання екологічного аудиту може входити не тільки аналіз представленої підприємством динаміки зміни показників, а й обґрунтування використання додаткових критеріїв і показників, які дозволяють більш повно оцінювати ефективність діяльності в області екологічного управління та екологічного менеджменту.

Якісна оцінка ефективності систем екологічного менеджменту - оцінка екологічної спроможності промислових підприємств по намірам, що вживаються діям і досягнутим результатам, в першу чергу по ініціативним добровільним видам діяльності в галузі екологічного управління та менеджменту.

Оцінка проводиться за результатами відповідей на питання за наступними критеріями:

- обґрунтування і публічне декларування підприємством основних принципів екологічної діяльності (декларування екологічної політики);
- наявність і обґрунтування підприємством цілей, спрямованих на розвиток процесів безперервного поліпшення досягнутих результатів екологічної діяльності;
- використання підприємством програм і методів екологічного аудитування для оцінки досягнутих результатів і подальшого розвитку діяльності;
- формування і поширення підприємством "зеленої звітності";
- екологічна відкритість підприємства;
- об'єднання задач управління якістю продукції та послуг і екологічного управління;
- стимулювання залучення персоналу в екологічну діяльність підприємства;
- моніторинг стану навколишнього середовища в зоні впливу підприємства.

По кожному з перерахованих критеріїв є серія питань, в залежності від відповідей на які аудитори виставляють ту чи іншу оцінку по кожному критерію.

11.3. Основні етапи процедури екологічного аудиту.

Процедура екологічного аудиту повинна забезпечувати можливість оцінки відповідності об'єкта, що перевіряється, установленим, для нього критеріям екологічного аудиту - процедура проведення екологічного аудиту простій і доступній в керуванні і виконанні.

Перед проведенням аудиту необхідно:

- ідентифікувати процеси, використовувані в комерційній діяльності або виробничому процесі об'єкта аудитування;
- чітко установити цільову спрямованість політики і планів підприємства;
- визначити компетенцію аудиту, включаючи його структуру і масштаб;
- розробити процедури, що встановлюють порядок виконання аудиту.

Основними етапами процедури екологічного аудиту є:

- перевірка первинної документації, журналів реєстрації й інших матеріалів, що реєструють показники природоохоронної діяльності;
- збір інформації в рамках проведення аудиту, включаючи співбесіду з персоналом;
- візуальне обстеження об'єкта, перевірка стану й експлуатації технічних засобів;
- інструментальний аналіз параметрів навколишнього середовища і факторів негативного впливу;
- вироблення рекомендацій з удосконалювання природоохоронної діяльності і раціональному використанню природних ресурсів.

При проведенні аудиту підприємство одержує ряд переваг:

- визначення можливих шляхів досягнення екологізації діяльності підприємства і виявлення причин, що перешкоджають досягненню цієї мети;
- зниження імовірності піддатися ризикові судового позову і виплати великої компенсації за заподіяний збиток, а також екологічних платежів і штрафів;
- посилення екологізації діяльності і політики підприємства, екологічної свідомості і підвищення екологічної відповідальності персоналу підприємства;
- визначення ступеня відповідності діяльності підприємства екологічним нормативам якості навколишнього середовища, встановленим органами федеральної державної влади і суб'єктами федерації;

- розробка заходів для поліпшення екологічної діяльності підприємства й одночасно по зниженню вартості виробленої продукції;
- розробка інформаційної бази негайного реагування на випадок виникнення небезпеки;
- поліпшення методів керування при рішенні екологічних проблем;
- економічне стимулювання проектів, що забезпечують зниження негативного впливу на навколишнє природне середовище;
- поліпшення взаємин зі структурами влади і громадськістю;
- оцінки-ризиків і збитку, зв'язаного з забрудненням навколишнього середовища в результаті виробничої або іншої діяльності підприємства;
- відповідність стандарту, що встановлює рівень екологічного ризику.

Аудиторський висновок. Процедура екологічного аудитування передбачає оформлення його результатів у виді екологічного аудиторського висновку (далі аудиторський висновок), що представляється Замовникові.

Аудиторський висновок - офіційний документ, завірений підписом і печаткою еколога аудитора або аудиторською організацією й утримуючий висновок про відповідність звітності і діяльності суб'єкта, що хазяює, діючому екологічному законодавству, екологічним нормативним актам, стандартам, правилам, вимогам, постановам і розпорядженням державних і природоохоронних органів і рекомендаціям з усунення виявлених недоліків.

Аудиторський висновок складається за установленною формою і повинний складатися з трьох частин: вступної, аналітичної і підсумкової.

1. У вступній частині вказуються:

- а) для аудиторської організації:
  - юридична адреса і телефони;
  - порядковий номер, дата видачі і найменування органа, що видав ліцензію на здійснення аудиторської діяльності, а також термін дії ліцензії;
  - номер реєстраційного свідчення;
  - номер розрахункового рахунка;
  - прізвище, ім'я і по батькові всіх аудиторів, що приймали участь у перевірці.
- б) для аудитора, що працює самостійно:
  - прізвище, ім'я, по батькові;
  - стаж роботи як аудитора;

- дата видачі і найменування органа, що видав ліцензію на здійснення аудиторської діяльності, а також термін дії ліцензії;

- номер реєстраційного свідчення;
- номер розрахункового рахунка.

2. В аналітичній частині вказуються:

- найменування суб'єкта екологічного аудиту і період його діяльності, за який проводиться перевірка;

- результати експертизи відповідності діючому екологічному законодавству, екологічним нормативним актам, стандартам, сертифікатам, правилам, вимогам, постановам і розпорядженням державних і природоохоронних органів по забезпеченню екологічної безпеки, складанню відповідної звітності і станові внутрішнього контролю, що забезпечує виконання вимог екологічної безпеки;

- факти виявлених у ході аудиторської перевірки істотних порушень екологічного законодавства і правил складання нормативної і статистичної документації підприємства (суб'єкта екологічного аудиту), а також порушень екологічного законодавства, що нанесли або можуть завдати шкоди державі і проживаючому населенню.

У підсумковій частині аудиторського висновку утримується запис про підтвердження відповідності діючому екологічному законодавству екологічним нормативним актам, стандартам, сертифікатам, правилам, вимогам, постановам і розпорядженням державних і природоохоронних органів по забезпеченню екологічної безпеки.

У випадку якщо суб'єктом - Замовником у ході проведення перевірки не були усунуті істотні порушення природоохоронного законодавства, у підсумковій частині аудиторського висновку робиться запис про неможливість підтвердження відповідності діючому екологічному законодавству екологічним нормативним актам, стандартам, сертифікатам, правилам, вимогам, постановам і розпорядженням державних і природоохоронних органів по забезпеченню екологічної безпеки.

Кожна сторінка аудиторського висновку підписується аудитором, що проводив перевірку, і завіряється його особистою печаткою. При проведенні перевірки аудиторською фірмою аудиторський висновок, крім того, підписується керівником аудиторської фірми або уповноваженим їм іншою посадовою особою і завіряється печаткою аудиторської фірми.

Виконання екологом-аудитором або аудиторською організацією умов договору оформляється актом здавання-прийняття аудиторського висновку. Суперечки матеріального характеру й інші розбіжності, що виникають між екологом аудитором або аудиторською організацією і Замовником, дозволяються у встановленому порядку.

Джерела, рекомендовані до заняття:

ОСНОВНІ [1, 6, 7, 9]

ДОДАТКОВІ [17, 19, 20]

ТЕМА 12. Екологічний податок

I. РОЗГЛЯД ТЕОРЕТИЧНИХ ПИТАНЬ:

1. Екологічні податки. Ставка податку. Порядок нарахування податку.
2. Нарухування податку за викиди в атмосферу забруднюючих речовин стаціонарними та пересувними джерелами забруднення.
3. Податок, що справляється за скиди забруднюючих речовин у водні об'єкти.
4. Суми податку, який справляється за розміщення відходів..

II. ПЕРЕВІРКА ЗНАНЬ СТУДЕНТІВ У ФОРМІ ОПИТУВАННЯ:

1. Порядок розрахунку екологічного податку:
  - для атмосфери,
  - для водних ресурсів,
  - для відходів.

Для докладнішого розгляду зазначених питань пропонується підготувати реферат за однією із тем:

1. Екологічні податки.
2. Екологічні податки в різних країнах світу.
3. Екологічні податки в Україні

МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ ДО ВИВЧЕННЯ ПИТАНЬ ТЕМИ

12.1. Екологічні податки. Ставка податку. Порядок нарахування податку. Згідно Податкового кодексу, розділа VIII «Екологічний податок» визначаються ставки податку за викиди в атмосферне повітря забруднюючих речовин стаціонарними та пересувними джерелами забруднення; ставки податку за скиди забруднюючих речовин у водні об'єкти; ставки податку за розміщення відходів у спеціально відведених для цього місцях чи на об'єктах; ставки податку за утворення радіоактивних відходів (включаючи вже накопичені); ставки податку за тимчасове зберігання радіоактивних відходів їх виробниками понад установлені особливими умовами ліцензії строк; порядок обчислення податку.

Екологічний податок - це загальнодержавний обов'язковий платіж. До загальнодержавних належать такі податки та збори:

- податок на прибуток підприємств;
- податок з доходів фізичних осіб;
- податок на додану вартість;
- акцизний податок;
- збір за першу реєстрацію транспортного засобу;
- екологічний податок; рентна плата за транспортування нафти і нафтопродуктів магістральними нафтопроводами та нафтопродуктопроводами, транзитне транспортування трубопроводами природного газу та аміаку територією України;
- рентна плата за нафту, природний газ і газовий конденсат, що видобуваються в Україні;
- плата за користування надрами;
- плата за землю;
- збір за користування радіочастотним ресурсом України;
- збір за спеціальне використання води;
- збір за спеціальне використання лісових ресурсів;
- фіксований сільськогосподарський податок;
- збір на розвиток виноградарства, садівництва і хмелярства;
- мито;

- збір у вигляді цільової надбавки до діючого тарифу на електричну та теплову енергію, крім електроенергії, виробленої кваліфікованими когенераційними установками;

- збір у вигляді цільової надбавки до діючого тарифу на природний газ для споживачів усіх форм власності, що справляється з фактичних обсягів викидів у атмосферне повітря, скидів у водні об'єкти забруднюючих речовин, розміщення відходів, фактичного обсягу радіоактивних відходів, що тимчасово зберігаються їх виробниками, фактичного обсягу утворених радіоактивних відходів та з фактичного обсягу радіоактивних відходів, накопичених до 1 квітня 2009 р. (пп. 14.1.57 п.14.1 ст. 14 Податкового кодексу).

Існування екологічного податку зумовлено необхідністю часткової компенсації негативного впливу на природу різного роду шкідливих та небезпечних факторів, що виникають у процесі господарської діяльності суб'єктів. У зв'язку з тим, що такий вплив є об'єктивно неминучим, передбачено економічне стимулювання суб'єктів господарювання до скорочення забруднення навколишнього середовища.

Екологічний податок має характерні відмінності від інших податків, зборів та обов'язкових платежів, оскільки нормативно-правові акти, які регламентують його справляння, постійно балансують між сферами екологічного і податкового права. Так, відносини у сфері природоохоронного законодавства, їх правові, економічні та соціальні засади організації у сфері охорони навколишнього природного середовища регулюються Законом № 1264-ХІІ. Відповідно до Закону № 2756-VI в природоохоронному законодавстві збір за забруднення навколишнього природного середовища замінено екологічним податком.

При цьому відбулося спрощення умов справляння екологічного податку за рахунок зменшення деяких коригуючих коефіцієнтів, що застосовувалися до нормативів збору. Так, виключено коригуючі коефіцієнти, які встановлювалися залежно від чисельності жителів та народногосподарського значення населених пунктів, регіональні (басейнові) коефіцієнти. Водночас майже всі коефіцієнти враховано у збільшених порівняно з чинним законодавством ставках екологічного податку.

Новаціями Податкового кодексу є зміна оподаткування викидів пересувних джерел забруднення, а також розширення об'єкта оподаткування за рахунок включення до нього таких видів палива, як авіаційний бензин, газ, що раніше не оподатковувалися, та запровадження диференційованих ставок щодо дизельного пального залежно від вмісту сірки тощо.

12.2. Нарахування податку за викиди в атмосферу забруднюючих речовин стаціонарними та пересувними джерелами забруднення.

Нормами Податкового кодексу встановлено повноваження податкових агентів під час реалізації палива оптом та вроздріб утримувати та сплачувати екологічний податок, що справляється за викиди в атмосферне повітря забруднюючих речовин пересувними джерелами забруднення у разі використання палива.

Ці зміни призводять до розширення сфери дії оподаткування екологічним податком та його включення до ціни товарів (у разі реалізації палива, придбання джерела іонізуючого випромінювання).

Податковим кодексом запроваджено багатоступеневу систему визначення категорій платників екологічного податку (податкових агентів), на яких покладено обов'язок нараховувати та сплачувати податок.

Аби визначитися суб'єкту господарювання щодо приналежності до потенційного платника податку (або неплатника), який має у своєму розпорядженні чи користуванні або власності джерела забруднення (стаціонарні, пересувні, спеціально відведені місця чи об'єкти), йому слід дотримуватися таких критеріїв:

відповідність категорії платників екологічного податку (статті 240, 241 Податкового кодексу);

наявність установлення факту викиду, скиду забруднюючих речовин у навколишнє природне середовище, розміщення відходів, утворення радіоактивних відходів (включаючи вже накопичені), зокрема відпуск електричної енергії, виробленої експлуатуючими організаціями ядерних установок (атомних електростанцій), тимчасове зберігання радіоактивних відходів їх виробниками понад установлені особливими умовами ліцензії строк (ст. 242 Податкового кодексу);

віднесення джерела забруднення (віднесення відповідного виду забруднюючої речовини, що утворюється внаслідок діяльності суб'єктів господарювання) під категорії, встановлені законодавством та цим Кодексом;

здійснення операцій продажу (реалізації) товарів, що проваджуються згідно з договорами купівлі-продажу, тобто цивільно-правовими договорами, які передбачають передачу прав власності на такі товари за плату тощо (статті 240 - 242 Податкового кодексу, пункти 249.4 та 249.7 ст. 249 цього Кодексу).

12.3. Податок, що справляється за скиди забруднюючих речовин у водні об'єкти.

Умовами сплати екологічного податку є провадження діяльності на території України і в межах її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, а також здійснення викидів забруднюючих речовин в атмосферу пересувними джерелами забруднення у разі використання палива відповідними категоріями платників податку.

Крім цього, з 01.01.2011 р. підставами для сплати екологічного податку є не тільки факти викиду, скиду в атмосферне повітря забруднюючих речовин, розміщення відходів, утворення радіоактивних відходів та тимчасове зберігання радіоактивних відходів, що можливо в результаті експлуатації джерела забруднення, а також здійснення викидів забруднюючих речовин в атмосферу пересувними джерелами забруднення у разі використання палива відповідними категоріями платників податку, його придбання у пунктах реалізації тощо.

У визначенні категорій джерел забруднення, які поділяються на стаціонарні та пересувні джерела забруднення з метою оподаткування екологічним податком, змін не відбулося.

У порядку розрахунку екологічного податку за скиди забруднюючих речовин безпосередньо у водні об'єкти та за розміщення відходів у спеціально відведених для цього місцях чи на об'єктах, крім розміщення окремих видів відходів як вторинної сировини, відбулися суттєві зміни.

Це стосується насамперед платників, які експлуатували та продовжують експлуатувати стаціонарні джерела забруднення без відповідних дозволів на спеціальне водокористування та розміщення відходів і перевищували установлені межі ліміту. Починаючи з 01.01.2011 р. у разі відсутності у платника затверджених у встановленому порядку лімітів скидів та розміщення відходів чи допущення понадлімітних обсягів скидів та розміщення відходів податок у десятикратному розмірі не справляється.

Тобто із порядку обчислення податку за скиди забруднюючих речовин безпосередньо у водні об'єкти та за розміщення відходів у спеціально відведених для цього місцях чи на об'єктах вилучено поняття «ліміти», тому податок справлятиметься тільки за фактичні обсяги скидів забруднюючих речовин та розміщення відходів.

При цьому чинним законодавством передбачено відповідальність суб'єктів господарювання при провадженні неправомірної господарської діяльності та щодо відшкодування збитків, завданих державі внаслідок порушення природоохоронного законодавства тощо. Тобто сплата екологічного податку не звільняє платників від сплати штрафних платежів та від відшкодування зазначених збитків.

12.4. Суми податку, який справляється за розміщення відходів.

За розміщення відходів на звалищах, які не забезпечують повного виключення забруднення атмосферного повітря або водних об'єктів, ставки податку за розміщення відходів у спеціально відведених для цього місцях чи на об'єктах збільшуються у 3 рази.

Також передбачено застосування коефіцієнта до ставок податку, який встановлюється залежно від місця (зони) розміщення відходів у навколишньому природному середовищі:

- у межах населеного пункту або на відстані менш як 3 км від таких меж - 3;
- на відстані від 3 км і більше від меж населеного пункту - 1.

Порядок обчислення податку визначено ст. 249 Податкового кодексу, згідно з якою суми податку обчислюються за податковий (звітний) квартал.

Джерела, рекомендовані до заняття:

ОСНОВНІ [1, 2, 5, 6]

ДОДАТКОВІ [29, 30]

ТЕМА 13. Сутність і види екологічного маркетингу.

I. РОЗГЛЯД ТЕОРЕТИЧНИХ ПИТАНЬ:

1. Сутність екологічного маркетингу.
2. Аспекти становлення і розвитку екологічного маркетингу.

3. Види екологічного маркетингу.

II. ПЕРЕВІРКА ЗНАНЬ СТУДЕНТІВ У ФОРМІ ОПИТУВАННЯ:

1. Фактори впливу на формування комплексу екологічного маркетингу, необхідність їх відстеження та врахування.
2. Основна мета екологічного маркетингу на рівні суб'єкта господарювання, а також на регіональному та державному рівнях.
3. Комерційний і некомерційний типи екологічного маркетингу

Для докладнішого розгляду зазначених питань пропонується підготувати реферат по темі:

1. Напрямки досягнення конкурентного успіху на ринку при застосуванні екологічного маркетингу, опис кожного з них.

МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ ДО ВИВЧЕННЯ ПИТАНЬ ТЕМИ

13.1. Сутність екологічного маркетингу.

У процесі дослідження розроблено концепцію екологічного маркетингу у вигляді поліфункціональної багатовекторної системи підходів, прийомів, методів, задач та інструментів планування природокористування на засадах екологічної безпеки та сталого розвитку. Це дозволяє забезпечити орієнтацію виробництва на екологічні вимоги ринку і активну діяльність по реалізації товарів, що задовольняють екологічні потреби споживачів, а також проведення широкого комплексу заходів щодо його завоювання і створення сталого попиту на екологічні товари та послуги.

Екологічний маркетинг визначається як діяльність, спрямована на розробку і реалізацію концепцій економіко-екологічного поведіння підприємств, ціноутворення, просування на ринок і збут ідей, екотоварів та екопослуг, і являє собою новий концептуальний підхід, що дозволяє розробити механізми виживання в умовах екологічної кризи чи її загрози. Екологічний маркетинг дає можливість не тільки по-новому здійснювати процес стратегічного планування, але й вказує напрямки розв'язання багатьох проблем, пов'язаних з виникненням екологічних ризиків. У роботі визначено підхід до екологічного маркетингу, що характеризується такою

взаємозалежністю між виробниками і споживачами: саме через задоволення екологічних потреб споживачів виробники реалізують свою кінцеву мету – одержання прибутку (кінцевим прибутком в цьому випадку є якість життя). Як засіб вирішення цієї задачі екологічний маркетинг пропонує систему економіко-екологічних механізмів.

Розширення трактування поняття екомаркетингу («зеленого» маркетингу) здійснено шляхом:

- використання розширеного трактування поняття «товар», що дозволило застосувати екомаркетинговий підхід до таких нетрадиційних видів товару як територія (екомаркетинг територій і регіонів), природні ресурси (екомаркетинг природокористування), знання (екомаркетинг знань і технологій), організації (екомаркетинг організацій), а також шляхом уведення поняття «екологічний товар (послуга)»;

- застосування екомаркетингового підходу до нових напрямків маркетингу – некомерційного (non-profit) і зустрічного (counter-marketing) маркетингів;

- перенесення екомаркетингового підходу на другу (нетрадиційну) сферу маркетингової діяльності – активне формування екологічних потреб і переваг споживачів;

- розширення екомаркетингового підходу дослідженням сучасної тенденції світової економіки – процесу її «сервізації» і підвищення ролі послуг (екологічних послуг);

- розробки в рамках концепції екологічного маркетингу ідей і підходів мережної економіки, соціальної екології і сталого (збалансованого) розвитку.

Екологічний маркетинг розглядається через призму визначеної системи його концепцій, кожна з яких акцентує увагу на одному з ключових аспектів екологічного маркетингу. При цьому змінюється роль і значимість базових понять класичного маркетингу (суб'єкт, товар, зовнішнє середовище, мета) у його екологічній інтерпретації. Розроблено і введено в теорію екологічного маркетингу поняття об'єкта і суб'єкта екологічного маркетингу на основі категорії «екологічний товар» і «екологічні потреби ринку».

13.2. Аспекти становлення і розвитку екологічного маркетингу.

В умовах транзитивної економіки важливо відрізнити “економічний розвиток” як процес глибокої модернізації та реструктуризації соціально-економічної системи, який передбачає здійснення радикальних змін

в інституційній, соціальній та адміністративній структурах, від “економічного зростання”, яке полягає у збільшенні реального обсягу внутрішнього валового продукту (ВВП). Саме тому екологічний маркетинг слід розглядати як один із сучасних інструментів економічного розвитку. Фундаментальну теоретичну базу щодо екологічного маркетингу та його застосування в концепції сталого розвитку сформували ще у 80-х роках минулого століття. Вітчизняні вчені-економісти О.Ф. Балацький, С.М. Ілляшенко, Л.Г. Мельник, О.В. Садченко досліджують екологічний маркетинг як вид суспільної діяльності, спрямований на задоволення потреб споживачів за допомогою обміну товарами, послугами, інформацією тощо, що не порушує екологічної рівноваги навколишнього середовища та не шкодить здоров'ю населення.

Становлення екологічного підприємництва та впровадження екологічних технологій необхідно реалізовувати через цілеспрямовану державну політику на національному, регіональному та місцевому рівнях, а також через механізми ринкової активізації, що сприятимуть фінансовій підтримці становлення та розвитку екологічного підприємництва та міжнародній співпраці. “Забруднення – це, перш за все, економічна проблема, яку слід визначати економічними термінами”. Ці слова належать одному із провідних американських економістів Л. Раффу. На думку американського автора К. Прокоп, підприємців заохочують ставати “зеленими” три мотиви: маркетинг, соціальна відповідальність та економічний ефект. Дедалі частіше в світі компанії застосовують стратегію “нульових відходів”. Маркетингові переваги від досягнення нульових відходів виробництва вже оцінили компанії Sanyo, Canon, Toyota та ін.

Парадигма сталого розвитку, що визначає підходи до взаємодії економіки, екології і соціуму дає основу для активного розвитку концепції “екологізації економіки”. Концепція переходу України до сталого розвитку покликана забезпечити збалансоване вирішення екологічних проблем без гальмування економічного розвитку. Очевидним є той факт, що забезпечення сталого еколого-економічного розвитку держави можливе лише за умови гарантування екологічної безпеки та синхронного соціального та економічного розвитку окремих регіонів.

13.3. Види екологічного маркетингу. Використовуючи зазначений підхід, виділено такі концепції екологічного маркетингу: перша концепція –

“екологічний” маркетинг, маркетинг товарів і послуг з урахуванням екологічних нормативів і обмежень як найважливішого фактора зовнішнього середовища; друга концепція – маркетинг екологічних товарів і послуг; третя концепція – маркетинг природних ресурсів і умов, маркетинг природокористування; четверта концепція – маркетинг природоохоронної діяльності та відтворення довкілля; п'ята концепція – маркетинг екологічних знань і технологій (маркетинг інновацій); шоста концепція – мережний екомаркетинг, маркетинг у системі відносин сталого розвитку.

Метою екологічного маркетингу в рамках зазначеної концепції є збереження довкілля і генофонду біосфери, а також проведення відповідних заходів щодо відновлення порушених екосистем і окремих компонентів природного середовища. Суб'єктом у цьому випадку можуть виступати місцеві та регіональні органи влади, національні уряди, міжнародні громадські організації, політичні партії та рухи, «товаром» - екологічні об'єкти (рідкі та вимираючі види флори і фауни, території з унікальним складом біорозмаїття, екологічно уразливі природні комплекси, що забезпечують важливі біосферні функції і т. ін.). «Ринок» формують потенційні спонсори і донори, що могли б фінансувати відповідні природоохоронні програми і проекти. Цей вид екологічного маркетингу в організаційно-інфраструктурному плані можна розділити на локальний, регіональний, національний і глобальний.

В рамках даної концепції екологічного маркетингу традиційне природокористування представлене формою екологічно сталого господарювання, а політика впровадження традиційного природокористування – інструментом розв'язання потенційного конфлікту між необхідністю збереження унікальних природних об'єктів біорозмаїття і фактом неминучого природокористування з боку населення, яке мешкає на цих територіях (відповідних територіальних громад). Ефективність заходів щодо збереження і підтримки біорозмаїття, інновацій і традицій місцевих громад може бути забезпечена тільки за умови загальнодержавного підходу до цієї проблеми.

Маркетингу екологічних знань і технологій (різновид маркетингу ідей) та мережного екологічного маркетингу (маркетинг у системі відносин сталого розвитку).

Маркетинг екологічних знань і технологій тісно пов'язаний з

концепціями екологічного маркетингу, що розглянуті вище, тому що він забезпечує необхідний екологічний ноу-хау в процесі маркетингової діяльності (у широкому сенсі, включаючи організацію наукових досліджень з метою одержання нових екологічних знань, розробку екологічно безпечних технологій, аналіз і моніторинг екологічного законодавства, екологічну експертизу, екологічний аудит та консалтинг). Суб'єктами маркетингу є наукові організації, університети, фірми по виробництву ноу-хау, окремі учені, дослідники та експерти. Товаром у цьому випадку визначено інтелектуальний продукт: програми наукових досліджень, технології, проекти природоохоронної діяльності, екологічні експертизи і прогнози, навчальні програми та курси. В рамках цієї концепції екологічного маркетингу ринок складають суб'єкти, що були визначені у розглянутих концепціях екологічного маркетингу (підприємці, місцеві органи влади, уряди, міжнародні організації, політичні партії, громадські організації, навчальні заклади і окремі громадяни). Ефективність діяльності підприємств, фірм, організацій значною мірою визначається функціонуванням маркетингової системи інновацій у природокористуванні. Інноваційна стратегія в природокористуванні та природоохоронній діяльності націлена на досягнення максимально високого рівня якості життя.

В рамках концепції мережного екомаркетингу (маркетингу в системі відносин сталого суспільного розвитку) розглядається не який-небудь окремий процес суспільного відтворення або фрагмент руху ресурсо-товара за одним циклом, а єдиний ланцюг, що охоплює весь природно-ресурсо-відходно-товарний циклічний процес з урахуванням побічних екологічних ефектів. Саме складність взаємодій між виробництвом, суспільством, географічним простором і екологією спричинила розгляд екомаркетингу як мережної концепції. Головна мета цієї концепції – зазначити профіль нового просторово-часового процесу, простору потоків ресурсо-товарів, товарів-регіонів, ресурсо-відходів, що обумовлюють просторове структурування домінуючих економіко-екологічних функцій і соціальної практики. Мережі просторових потоків контролюються багатьма факторами: еколого-інноваційно-інвестиційними, економіко-екологічними, цінової політики, конкуренції, кон'юнктури ринку.

Економіко-екологічні (природно-ресурсо-відходно-товарні) потоки пов'язуються у мережі на основі інформаційних потоків, одночасно

утворюючи зв'язок з різними рівнями (глобальним, міжнародним, національним, регіональним і локальним). Новий техногенний простір, організований навколо нових потоків економіко-екологічної інформації, трансформує виробничі потоки і створює систему глобальних індустріальних мереж, включаючи екоінноваційне середовище. З одного боку, це сприяє створенню територіально-просторових екорегіонів, біорегіонів та екомегаполісів, а з іншого - веде до відокремлення регіонів щодо впровадження там органічного землеробства, збереження традиційних форм природокористування, біорозмаїття. Нова глобальна економіка та інформаційне суспільство мають нову просторову організацію, що формується у тому числі і під впливом різноманітних екологічних факторів.

Джерела, рекомендовані до заняття:

ОСНОВНІ [1, 5, 9]

ДОДАТКОВІ [14, 20, 28, 32-35]

Тема № 14. Міжнародний досвід та регіональна політика Європейських країн у вирішенні екологічних проблем

I. РОЗГЛЯД ТЕОРЕТИЧНИХ ПИТАНЬ:

1. Транскордонне співробітництво
2. Міжнародне природоохоронне співробітництво.
3. Основними суб'єктами ініціювання та імплементації екологічної політики ЄС

II. ПЕРЕВІРКА ЗНАНЬ СТУДЕНТІВ У ФОРМІ ОПИТУВАННЯ:

1. Форми міжнародної співпраці у сфері природокористування.
2. Глобальний екологічний фонд.

МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ ДО ВИВЧЕННЯ ПИТАНЬ ТЕМИ

14.1. Упродовж останніх років Україна стала активним учасником європейських інтеграційних процесів, що, не в останню чергу, зумовлюється

існуванням спільних кордонів із країнами, які вже є членами Європейського Союзу. Формування кордону ЄС з Україною об'єктивно вимагає створення стратегії використання можливостей розвитку транскордонного співробітництва прикордонних регіонів, зокрема, Одеської області, із прикордонними територіями сусідніх країн у нових геополітичних умовах.

Поява терміну «транскордонне співробітництво» і його активне використання в науковій літературі та в загальноєвропейських правових документах відбиває зміни, що відбулися протягом останніх десятиріч і продовжують відбуватися нині в поглядах політиків різних рангів, науковців і звичайних громадян на функції державних кордонів та роль місцевих і регіональних громад у налагодженні прямої співпраці між ними по обидва боки кордону.

Ситуація в Україні, що відкриває можливості для проведення внутрішніх реформ та прогресу на шляху до європейської інтеграції, вимагає переосмислення досвіду створення та функціонування єврорегіонів. Така ревізія дасть можливість зрозуміти сучасний стан проблем транскордонного співробітництва та визначити ймовірні перспективи розвитку цього елементу державної регіональної політики на найближчий період.

Про значення транскордонного співробітництва для розвитку сучасної Європи свідчать досить численні наукові дослідження в цій галузі і те, що, на відміну від міжрегіонального співробітництва, яке, ґрунтуючись на широкому колі загальноєвропейських правових документів, все ж не має окремого специфічного законодавчого акту, який би встановлював базові засади та принципи його просування. Для транскордонного співробітництва такий документ було прийнято. Йдеться про Європейську рамкову конвенцію про транскордонне співробітництво між територіальними або владами Ради Європи, підписану в Мадриді 21 травня 1980 р. та Додатковий протокол до неї (Страсбург, 9 листопада 1995 р.). Окрім них, правове підґрунтя для транскордонного співробітництва створюють Європейська хартія місцевого самоврядування (Страсбург, 15 жовтня 1985 р.), зокрема, в частині щодо права місцевої влади на свободу асоціацій, та Декларація про транскордонне співробітництво в Європі, ухвалена 6 листопада 1989 р. Комітетом Міністрів з нагоди 40-ї річниці Ради Європи.

Транскордонному співробітництву присвячено окремі статті в низці правових актів, серед яких — Європейська хартія регіональних мов і меншин

Ради Європи (Страсбург, 5 листопада 1992 р.) (Ст. 14), і документів, що мають рекомендаційний характер, таких як Декларація Асамблеї європейських регіонів щодо регіоналізму в Європі (Базель, 4 грудня 1996 р.), проект Європейської Хартії про регіональне самоврядування, розглянутий 5 червня 1997 р. Конгресом місцевих та регіональних влад Європи Ради Європи (Ст. 8).

14.2. Міжнародне природоохоронне співробітництво.

Сучасний політичний процес характеризується усвідомленням міжнародною спільнотою нових викликів та загроз глобальному цивілізаційному розвитку. Спостерігається чітка тенденція до розширення змісту поняття безпеки з урахуванням не тільки політичних, військових, економічних, а й культурно-цивілізаційних та екологічних аспектів.

На тлі потужних інтеграційних процесів в умовах зростаючої взаємозалежності політичні чи економічні рішення окремих країн справляють відчутний вплив на світове співтовариство. Питання екологічної безпеки набувають геополітичного характеру, впливаючи на процеси прийняття політичних рішень на світовому рівні. За таких умов і політика, і екологія стають причинно-наслідковим ланцюгом, взаємозалежними чинниками глобальної перспективи.

Перші кроки у створенні механізмів захисту від екологічних загроз на рівні міжнародного співробітництва вже зроблено. Під егідою ООН здійснено ряд заходів, серед яких:

- на Конференції ООН з проблем довкілля та розвитку в Ріо-де-Жанейро в 1992 році було затверджено декларацію «Порядок денний на XXI століття»;
- на Конференції сторін Рамкової конвенції ООН у Кіото в 1997 році прийнято Кіотський протокол, який встановлює зобов'язання розвинутих промислових країн стосовно обмеження рівнів викидів «парникових» газів з метою уникнення небезпечного порушення кліматичної системи;
- результатом саміту в Йоганнесбурзі у 2002 році стала «Декларація зі сталого розвитку». У ній визначено ключові завдання посилення основ сталого розвитку, його економічної, соціальної та екологічної складових. Одним із шляхів подолання глобальних проблем екологічної безпеки є необхідність зміни моделі споживання і виробництва, забезпечення охорони і раціонального використання природної ресурсної бази.

14.3. Основними суб'єктами ініціювання та імплементації екологічної політики ЄС є:

- Європейська Комісія - основний учасник процесу вироблення політики у сфері охорони навколишнього середовища. Після 1992 р. значного впливу в екологічній політиці набули неурядові організації.
- Рада ЄС. Міністрам екології, які на рівні ЄС мають більшу свободу дій, часто вдається приймати законодавчі акти, які навряд чи були б підтримані в національних урядах.
- Європейський парламент, на відміну від багатьох парламентів держав-членів, має значно більший вплив на екологічну політику Співтовариства.
- Європейське екологічне агентство створене відповідно до постанови Ради міністрів ЄС у травні 1990 р як незалежний орган, метою якого є захист та поліпшення стану навколишнього середовища відповідно до положень Договору та Програм дій Співтовариства у сфері навколишньогосередовища.
- Суд ЄС відіграє важливу роль, вирішуючи, які екологічні заходи є допустимими в контексті єдиного внутрішнього ринку, а також хто з потенційних позивачів має право оскаржувати екологічні рішення. Суд ЄС підтримував політику ЄС у сфері захисту навколишнього середовища навіть за відсутності протягом певного часу належної юридичної бази в договорах Співтовариства. Прикладами впливової ролі Суду ЄС у політиці охорони навколишнього середовища є ряд його рішень:

14.4. Можна виділити такі форми міжнародної співпраці у сфері природокористування.

1. Парламентське співробітництво, яке орієнтується на координацію законодавчої діяльності, забезпечує вирішення міжнародних екологічних проблем і передбачає розробку рекомендаційних законів з питань екології.

2. Взаємодія виконавчих структур окремих держав, які орієнтуються на розробку та реалізацію екологічних програм під егідою ООН.

3. Співробітництво конвенційного типу, яке передбачає єдиний підхід до вирішення конкретних екологічних проблем окремих територій і об'єктів.

4. Науково-технічне співробітництво, яке зорієнтоване на обмін науковою інформацією, спільне виконання природоохоронних розробок і проектів.

Однією із основних форм міжнародної співпраці щодо вирішення проблем навколишнього середовища є укладання договорів та інших видів

міжнародних угод. Двосторонні і багатосторонні угоди і міжнародні конвенції використовуються з метою координації природоохоронних заходів різних країн. Учасниками таких угод є держави, які мають спільні проблеми або інтереси.

До міжнародної спілки охорони природи і природних ресурсів (МСОП) входять 105 країн. Важливою подією в діяльності міжнародного природоохоронного руху стала XIV Генеральна Асамблея МСОП, яка відбулася в Ашгабаті у 1978 році. Головним її підсумком було прийняття Всесвітньої стратегії охорони природи. Тоді ж була створена і постійно поповнюється Червона книга про популяції рідкісних і зникаючих видів ссавців, птахів, рептилій, амфібій. Запроваджена також Зелена книга, в якій містяться дані про унікальні і рідкісні ландшафти Землі. МСОП підтримує постійний зв'язок із Всесвітнім фондом охорони природи, заснованим у 1993 році. Його завдання — організація проектів з охорони тваринного світу і природних екосистем, їх фінансування, запрошення для роботи фахівців із МСОП та інших організацій, надання допомоги заповідникам, національним паркам, накопичення та розповсюдження необхідної інформації.

У 1988 році був заснований фонд «За виживання і розвиток людства», завданнями якого є:

- підготовка людства до вступу в ХХІ ст. без ядерної зброї;
- розвиток наукових досліджень міждисциплінарного характеру, спрямованих на гуманізацію науково-технічного прогресу;
- виявлення творчих ініціатив нового планетарного мислення збереження і розвиток загальнолюдських цінностей заради безсмертя людської цивілізації;
- сприяння гармонійному загальноосвітньому розвитку, виходячи із пріоритету завдань виживання над усіма державними, національними, клановими, груповими інтересами.

У 1991 році Світовим банком з ЮНЕП створена фінансова природоохоронна організація - Глобальний екологічний фонд. Членами його на 1 січня 1998 року було 155 держав світу, в тому числі і Україна. Головна мета Фонду - розробка та реалізація фінансового механізму надання країнам, які отримують відповідні гранти, пільгових кредитів для реалізації проектів, пов'язаних із вирішенням глобальних екологічних проблем. Розвитку

природоохоронного співробітництва сприяє проведення міжнародних форумів. День відкриття Стокгольмської конвенції ООН з навколишнього середовища (5 червня 1972 р.) був оголошений Всесвітнім днем навколишнього середовища. Важливе значення мали: Нарада з безпеки та співробітництва в Європі (Гельсінки, 1975 р.); Глобальний форум з проблем виживання (Москва, 1990 р.); Конвенція ООН з навколишнього середовища та розвитку (ЮНСЕД або КОСР-92, Ріо-де-Жанейро, 1992 р.). Конференція стала однією з найважливіших подій у розвитку людства в ХХ ст., її рішенням було затверджено «Порядок денний на ХХІ століття». Цей програмний документ поставив для всіх країн світу головну мету на майбутнє - просування шляхом сталого розвитку суспільства, в умовах якого задовольняються потреби сучасності без загрози для майбутніх поколінь. Важливим документом в міжнародних природоохоронних відносинах є Всесвітня хартія охорони природи, яка проголосила та взяла під захист право всіх форм життя на існування. Експерти ООН вважають, що на сучасному етапі розвитку міжнародні зусилля при вирішенні глобальної екологічної кризи повинні бути спрямовані на дослідження основних причин кризи, боротьбу з її наслідками, оцінку глобального ризику, залучення широкої громадськості, забезпечення засобів правового регулювання, інвестування в майбутнє.

Реформа 1988 року, по суті, визначила основні рамки сучасної регіональної політики ЄС, філософія якої, поважаючи на частковій модифікації, залишається незмінною.

До головних принципів регіональної політики ЄС належать:

- субсидіарність;
- децентралізація;
- партнерство;
- програмування;
- концентрація;
- додатковість.

Субсидіарність - соціально-політичний принцип, згідно з яким вищі соціальні та управлінські одиниці мають право і повинні розв'язувати лише ті проблеми, на виконання яких нижчі структури не здатні. Відповідно до Маастрихтської угоди (Стаття 3) цей принцип є засадничим для ЄС: «У

сферах, які не входять до окремої юрисдикції співтовариства, воно згідно з принципом субсидіарності починає свою діяльність лише в тому випадку, коли буде неможливо достатньою мірою досягнути мети визначених заходів на рівні держав-членів, і тому в силу їх масштабу чи дієздатності можуть бути здійснені більш ефективно на рівні співтовариства.

Децентралізація - перерозподіл владних повноважень, ресурсів, бюджету, надання диференційованих дотацій із спільного бюджету та фондів ЄС на користь менш розвинутих регіонів з метою досягнення певного вирівнювання економічного розвитку та досягнення політичної стабільності.

Партнерство - співробітництво між суб'єктами управління різних адміністративно-територіальних рівнів (Європейський Союз, держава, регіон) у процесі формування та реалізації програм і проектів розвитку регіонів. Цей принцип також означає, що ЄС і національні держави повинні визначити цілі та розробити стратегічні плани розвитку спільно з регіонами, насамперед із якнайширшим залученням громад, місцевих ініціатив, економічних та політичних суб'єктів регіонів.

Програмування - це розробка на основі партнерства стратегій розвитку з урахуванням пріоритетних довгострокових та короткострокових цілей. У регіональній політиці Європейського Союзу принцип партнерства визначає пріоритет інвестування не окремих проектів чи дій, а насамперед програм, які мають глибинний вплив на розвиток усього регіону. Стратегія територіального програмування (планування) базується на чітко розробленій системі цілей, яка враховує як інтереси «знизу» — регіонів, громад, так і загальнонаціональні пріоритети «згори» для сприяння розвитку національної економіки.

Концентрація, додатковість: фінансові ресурси, які надає ЄС окремим державам-членам чи регіонам, мають бути доповнені (розширені) за рахунок місцевих джерел, а також якнайбільше концентровані, відповідно до обраних цілей фінансування.

Джерела, рекомендовані до заняття:

ОСНОВНІ [1, 5]

ДОДАТКОВІ [11,15,37,38]

5. Питання для підсумкового контролю

1. Економічна цінність природи.
2. Ефективність природокористування.
3. Оцінка екологічного фактору на макро- та мікрорівні. Як оцінити природні блага. Підходи до визначення економічної цінності природних ресурсів і природних послуг.
4. Витратний підхід до оцінки природних ресурсів. Концепції загальної економічної цінності (вартості).
5. Метод гедоністичного ціноутворення. Чиста (наведена) сучасна вартість. Аналіз економічної ефективності інвестицій у природно-продуктову вертикаль.
6. Оцінка екологічного впливу і збитки. Економічні збитки.
7. Екологічні витрати виробництва. Превентивні видатки. Оцінка екологічного впливу, що враховує зміну якості життя.
8. Методика альтернативної вартості.
9. Земельні ресурси та їх використання. Проблеми одержання екологічно чистих продуктів харчування. Визначення економічних збитків від забруднення землі. Резерви підвищення ефективності земельних ресурсів.
10. Екологічний аудит. Аудиторська діяльність. Зміст екологічного аудиту на промисловому підприємстві. Структура типового процесу аудиту системи екологічного управління.
11. Цілі та завдання екологічного аудиту. Види екологічного аудиту. Основні принципи екологічного аудиту. Основні етапи процедури екологічного аудиту. Кваліфікаційні вимоги для аудиторів в області екології.
12. Екологічний податок за викиди в атмосферу забруднюючих речовин стаціонарними джерелами забруднення. За викиди в атмосферне повітря забруднюючих речовин пересувними джерелами забруднення.
13. Екологічний податок за скиди забруднюючих речовин у водні об'єкти.
14. Екологічний податок, який справляється за розміщення відходів. Порядок подання податкової звітності та сплати податку.
15. Сутність і види екологічного маркетингу.
16. Поняття екологічного страхування.
17. Як оцінити природні блага (розгляньте концепцію «готовність платити»)?

6. Методичне забезпечення

1. Садченко О.В., Нічитайлова Н.С., Андерсон Н.В., Ничитайлова М.С. Економіка природокористування. Одеса: Астропринт, 2011. 185 с.
2. Садченко О.В., Нічитайлова Н.С. Контролінг. Одеса: Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, 2013. 172 с.
3. Садченко О.В., Нічитайлова Н.С. Бережливе підприємство. Одеса: Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, 2014. 116 с.
4. Конспект лекцій.

7. Рекомендована література

Основна

5. Бобылев С.Н., Ходжаев А.Ш. Экономика природопользования: Учебник. М.:ИНФРА-М, 2004. XXVI, 501 с.
6. Балацкий О.Ф., Лукьянихин В., Лукьянихина Е. Экологический менеджмент: проблемы и перспективы становления и развития // Экономика Украины. 2000. № 5. С. 68-73.
7. Коржнев М.М. Економіка природокористування. К.: Вид. КНУ. 2005. 99 с.
8. Лукьянчиков Н.Н., Потравний И.М. Экономика и организация природопользования: учебник для студентов вузов, обучающихся по направлению «Экономика». 4-е изд., М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2010. 687 с.
9. Садченко Е.В. Принципы и концепции экологического маркетинга: монография. Одесса: Астропринт, 2002. 400 с.
10. Экология и экономика природопользования: учебник для студентов вузов, обучающихся по экономическим специальностям / под ред. Э.В. Гирусова. 4-е изд., М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2010. 607 с.

Додаткова

11. Андерсон В. М. Геоменеджмент і геомаркетинг як інструменти запровадження регіонального розвитку в умовах ринкових перетворень в Україні // Стратегія економічного розвитку України в умовах сучасної гео економічної конкуренції. К.: Стилос, 2001. С. 30-40.
12. Балацкий О. Ф., Мельник Л. Г., Яковлев А. Ф. Экономика и качество окружающей среды. Харьков: Вища школа, 1988. 160 с.
13. Бистряков І.К., Чернюк Л.Г. Економічний простір: аспекти методологічного визначення. Київ: РВПС України НАН України 2006. 56 с.

14. Вічевич А.М., Вайданич Т.Ф., Дідович І.І., Дідович А.П. Екологічний маркетинг. Львів: Афіша, 2003. 142 с.
15. Герасимчук З.В., Олексюк А.О. Екологічна безпека регіону: діагностика і механізм забезпечення. Луцьк: „Надстир’я”, 2007. 280.
16. Данилишин Б.М., Ковтун В.В., Степаненко А.В. Наукові основи прогнозування природно-техногенної (екологічної) безпеки: Монографія. К.: Лекс Дім, 2004. 552 с.
17. ДСТУ ISO 14001-97. Системи управління навколишнім середовищем. ДСТУ ISO 14001-97. Настанови щодо здійснення екологічного аудиту. Київ: Держстандарт України, 1998.
18. Закон України “Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України // Урядовий кур’єр.- 2000. 26 квітня.
19. Закон України “Про екологічний аудит”// Офіційний вісник України. 2004. № 29. С. 44-50.
20. Закон України «Про екологічну мережу України” // Офіційний вісник України. 2004. № 29. С. 53-60.
21. Водний кодекс України // Збірник законодавчих актів України про охорону навколишнього природного середовища. Том 8. Чернівці: Зелена Буковина, 2002. С.283-304.
22. Лісовий кодекс України // Збірник законодавчих актів України про охорону навколишнього природного середовища. Том 8. Чернівці: Зелена Буковина, 2002. С.255-271.
23. Кодекс України „Про надра” // Збірник законодавчих актів України про охорону навколишнього природного середовища. Том 8.Чернівці: Зелена Буковина, 2002. С.272-282.
24. Закон України „Про природно-заповідний фонд України” // Збірник законодавчих актів України про охорону навколишнього природного середовища. Том 8. Чернівці: Зелена Буковина, 2002. С.97-111.
25. Закон України „Про рослинний світ” // Збірник законодавчих актів України про охорону навколишнього природного середовища. Том 5. Чернівці: Зелена Буковина, 1999. С.325-332.
26. Закон України „Про тваринний світ” // Збірник законодавчих актів України про охорону навколишнього природного середовища. Том 8.

Чернівці: Зелена Буковина, 2002. С.33-46.

27. Ілляшенко С. М. Божкова В.В. Управління екологічними ризиками інновацій. Суми: ВТД «Університетська книга», 2004. 214 с.

28. Ілляшенко С. М., Прокопенко О. В. Формування ринку екологічних інновацій: економічні основи управління. Суми: «Університетська книга», 2002. 250 с.

29. Новый Земельный Кодекс Украины от 14 января, 2002 // Налоги и бухгалтерский учет. Спецвыпуск № 1 (49). Изд. «Фактор», 2002. 42 с.

30. Про внесення змін до Порядку встановлення нормативів збору за забруднення навколишнього природного середовища і стягнення цього збору: Постанова КМУ від 28.12.2001 р. №1779 // Офіц. вісн.України. 2002. № 1. С.8

31. Про основи національної безпеки України: Закон України від 19 червня 2003 р. № 964-IV // Відом. Верхов. Ради (ВВР). 2003ю №39. Ст. 351.

32. Прокопенко О.В. Екологізація інноваційної діяльності: мотиваційний підхід: Монографія. Суми: ВТД „Університетська книга”, 2008. 392.

33. Садченко О.В., Ничитайлова Н.С. Теоретико-методологічні основи формування стратегії екологічного маркетингу в умовах сталого розвитку. Сталый розвиток та екологічна безпека суспільства: теорія, методологія, практика / за науковою редакцією д.е.н. Хлобистова Є.В. Сімферополь: ВД „АРІАЛ”, 2011. С. 235 – 247.

34. Садченко Е.В. Инструменты экологического маркетинга в системе управления морским природопользованием // Интегрированное управление ресурсами и безопасностью в бассейне Азовского моря: Монография / под ред. Б.В. Буркинського, В.Н. Степанова, С.В. Бердникова. Одеса: ИПРЭЭИ НАН Украины, 2010. С. 357-374.

35. Садченко О.В., Андерсон В.Н. Екологічний маркетинг як складова інноваційного розвитку приморської зоні України / Механізм стратегічного управління інноваційним розвитком: монографія / за заг.ред. О.А. Біловодської. Суми: Університетська книга, 2010. с. 382-394.

36. Садченко О.В. Соціально-економічні аспекти впровадження традиційних форм природокористування в Україні // Збереження біорозмаїття: традиції та сучасність / Відповідальний ред. Т. В. Гардашук. Київ: Хімджест, 2003. С. 25-42.

37. Хвесик М.А., Збагерська Н.В. Економічна оцінка природних ресурсів: основні методологічні підходи. Рівне: видавництво РДТУ, 2000.194 с.
38. Яремчук І. Г. Економіка природокористування. К.:Пошуково-видавниче агентство “Книга Пам’яті України”, Видавничий центр “Просвіта”, 2000. 431 с.

Навчальне видання

САДЧЕНКО Олена Василівна
ЧАЙКОВСЬКА Маріна Петровна
РОБУЛ Юрій Володимірович
ГРІНЧЕНКО Юрій Леонідович
НЄННО Ірина Михайлівна
ЗАЛЮБІНСЬКА Людмила Миколаївна
ЛИТВИНЕНКО Катерина Олександрівна

«Управління природокористуванням»

за темою:

Екологічний маркетинг

Методичні рекомендації

для студентів економіко-правового факультету
Одеського національного університету імені І.І. Мечникова